

Eestlane Aleksander Kesküla ja Berliin: avang

(september 1914 – mai 1915)

Kaido Jaanson

Kui kellegi kohta on aastakümneid kokku kirjutatud vaat et üksnes jama, siis seda ettevaatlikumalt ja täpsemalt on temast edaspidi vaja kirjutada.* Seda enam, kui sa ka ise oled, ehkki tahtmatult, seda segadust lisanud. Ma räägin Aleksander Keskülast.

Mis puutub tema tegevuse uurimisse rahvusvaheliselt – nii vähe või paljudest, kui seda on tehtud –, siis on teadlasi lummanud eeskätt Lenini nimi. Kesküla käsitlevatest ja tema valmistatud dokumentidest on nad pööranud tähelepanu üksnes revolutsioonijuhiga seotud lõikudele. Muu neid eriti (kui üldse?) paelunud pole. Lenin oli aga ainult osa A.K. huvist, samuti tema Venemaa analüüsist, nagu ta oma tütrele märtsis 1961 ka kirjutas.¹ Nii võib ütelda, et Hardi Volmeri linasteos “Minu Leninid” oli oma aja uurimistaseme adekvaatne peegeldus.

Esimene teaduspublikatsioon, mis avaldas A.K. tegevust kajastavaid dokumente, oli 1957. aastal saksa teadlase Werner Hahlwegi poolt koostatud kogumik. See käsitles Leni-

ni tagasipöördumist Venemaale 1917. aastal.² Kogumiku kolm esimest dokumenti olid seotud Aleksander Keskülagi, esimesed kaks septembrist 1914 ja kolmas sama kuu lõpust aasta hiljem, 30. septembrist 1915. Dokument, millest saksa ajaloolane Fritz Fischer juba nelikümmend aastat tagasi kirjutas, et see põhjustas lõpliku pöörde keiserliku Saksa poliitikas Venemaa revolutsioneerimiseks.³

Edasi järgnevad juba teised kogumikud, kus Kesküla enam ei mainita. Ent sellesse esimessegi aastasse jääb nüüd Berliinis paikneva Saksa Välisministeeriumi Poliitilises Arhiivis (Das Politisches Archiv des Auswärtiges Amt, PAAA) kümneid, kui mitte rohkem, kaudselt või otsesemalt temaga seotud või ka A.K. enda käega kirjutatud dokumente, nii telegramme kui ka ettekandeid. Alustades aastast 1915 on 1958. aastal publitseeritud ingliskeelne Zbigniew Zemani kogumik A.K. poolest veelgi vaesem.⁴ See keskendab tähelepanu Alexander Helfand-Parvusele, kes aga

* Autor avaldab tänu Irja Paumannile ja Imanuel Geissile, kelle nõu ja abita poleks see artikkel teoks saanud.

¹ W. Schenk. Für Kesküla war Lenin bloss eine Episode. – Max Schweitzer (Hrsg.) Zwischen Tallinn und Zürich. Schweizerisch-estnisches Lesebuch. Werd Verlag, Zürich, 2002, lk. 143–144.

² W. Hahlweg. Lenins Rückkehr nach Russland 1917. Die deutschen Akten. E. J. Brill, Leiden, 1957.

³ Fr. Fischer. Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918. Droste Verlag, Düsseldorf, 1964, lk. 178.

⁴ Z. A. B. Zeman (ed.). Germany and the Revolution in Russia, 1915–1918. Documents from the Archives of the German Foreign Ministry. University Press, London, Oxford, 1958.

ilmus Esimese maailmasõja ajal esmakordselt Berliini alles tolle aasta märtsis, tubli kaks kuud hiljem kui A.K. Kuivõrd see on tingitud asjaolust, et kahasse Winfred Scharlauga ilmus Zemanil seitse aastat hiljem monograafia Parvusest,⁵ jäägu praegu lahtiseks küsimuseks. Kuid selleks ajaks, kui Parvus ilmus Saksamaa Konstantinoopoli suursaadiku juurde, ei olnud Lenin, see Berliini-poolne Venemaa revolutsioneerimise pingutuste tegelik krea-tuur, sakslastele enam mingi uudis! Seepärast on see kogumik meid huvitavas suhtes mitte üksnes puudulik, vaid ka lausa eksitav.

Kontakt

Kui uskuda Saksamaa Berni saadikut Gisbert von Rombergi (1866–1939), oli A.K. ettevaatlik – ta ei astunud esialgu sakslastega kontakti mitte ise, vaid usaldusmehe – *Vertrauensmann* – kaudu, kes jääbki tundmatuks. Pole muidugi võimatu, et A.K. esines iseenda usaldusmehena. Ka pidas Romberg teda algul venelaseks. Suhete loomisele kulus nädal. Esmapäeval, 7. septembril 1914 ei olnud A.K. mitte esimest korda Saksa saatkonnas, nagu olen varem ekslikult väitnud,⁶ vaid alles võttis saatkonnaga ühendust. Paraku on see minu eksitus kajastunud mingil määral ka “Minu Leninite” metsakaadrites.

Nimelt informeeris Romberg alles sel

päeval Wilhelmstrasset, et venelane, kel on sidemeid revolutsionääridega, esitab küsimuse, kas Saksamaa oleks nõus pidama rahuläbirääkimisi sisemistesse raskustesse sattunud Venemaaga ja kuidas suhtub Saksamaa sel juhul revolutsionääridesse. “Venelane” oli nimelt väljendanud veendumust, et raskete kaotuste tagajärjel revolutsioonivõimalus Venemaal kasvab. Romberg jätnud esialgu vastuse võlgu ja palunud välisministeeriumilt juhtnööre, kuidas edaspidi käituda. Ühtlasi informeeris ta Berliini, et püüab välja selgitada, mida Šveitsi venelaste juhid Venemaa siseolukorrast, revolutsioonilistest väljavaadetest ja kavadest kindlat teavad ning kuidas nad suhtuvad rahvusküsimusesse.⁷ Viimane võib vihjata asjaolule, et rahvusprobleem oli kõne all kohe, algusest peale, ka usaldusmehe tasandil.

Berliin vastas kolmapäeval, andes loa suhteid sõbralikult, kuid ettevaatlikult jätkata. Vastajaks oli asevälisminister Arthur Zimmermann,⁸ keisririigi välisminister novembrist 1916 kuni augustini 1917, mees, keda Fritz Fischer on nimetanud ka revolutsioneerimispoliitika autoriks.⁹

Ilmselt saab A.K. sellest juba järgmisel päeval teada – telefonid näiteks olid juba olemas –, sest 10. septembril valmis tema kiri Saksa valitsusele, kelle poole ta pöördus, nagu ütles, eestlastest elanikkonna õiguste kaitsmise nimel. Kuivõrd Venemaa, viidates

⁵ Z. Zeman, W. Scharlau. The Merchant of Revolution. The Life of Alexander Israel Helphand (Parvus). London, 1965.

⁶ K. Jaanson. See kummaline eestlane. – Looming 1990, nr. 7, lk. 956–957. Ka ei saanud A.K. ja Rombergi vestluses veel kajastada see, et 5. septembril Berni jõudnud Lenin luges paar päeva hiljem Berni lähedal metsas 8–9 bolševikule ette oma teesid “Revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia ülesanded Euroopa sõjas”. Neis teesides määratleti kindlaks VSĐT(b)P poliitika sõjaolukorras. Lenin väitis: “Venemaa kõigi rahvaste töölisklassi ja tööraha hulkade seisukohast oleks kõige väiksem pahe tsaarimonarhia ja tema sõjaväe lüüasaamine, kes rõhuvad Poolat, Ukrainat ja tervet rida Venemaa rahvaid ning õhutavad rahvuslikku vaenu selleks, et tugevdada teiste rahvaste rõhumist suurvenelaste poolt ja kindlustada tsaarimonarhia reaktiivset ning barbaarset valitsust.” (vt. V. I. Lenin. Revolutsioonilise sotsiaaldemokraatia ülesanded Euroopa sõjas. – Teosed. 21. köide. ERK, Tallinn, 1953, lk. 3–4.)

⁷ W. Hahlweg. Lenins Rückkehr..., lk. 39.

⁸ Samas. Dokument on publikatsioonis dateeritud 9. detsembriga, mis on tõenäoliselt viga, sest loogika ütleb, et see pidi olema 9. september. On viga originaalis või tekkinud trükkimisel, ei tea. Keiserliku Saksamaa välispoliitikat juhtis ametlikult riigikantsler, kelleks kuni juulini 1917 oli Theobald von Bethmann Hollweg (1856–1921). Tegelikult suunas välispoliitikat siiski riigisekretär, *Staatssekretär* Gottlieb von Jagow (1863–1935), amet, mille nimetan selles artiklis selguse huvides välisministriks. Arthur Zimmermann (1864–1949) oli kuni novembrini 1916 asevälisminister, *Unterstaatssekretär*, saades seejärel ise välisministriks.

⁹ Fr. Fischer. Griff..., lk. 141–142.

Exz. v. Romberg kais. Deutsch. Gesandter in Bern

Sit!

Sie sprachen den Wunsch aus, dass ich Ihnen über das Ergebnis meiner Reise gelegentlich Nachrichten zukommen lassen sollte. Obgleich ich noch weit davon entfernt bin, zu irgend einem Ergebnis gekommen zu sein, möchte ich doch die relative Murre nicht gescheut haben, Ihnen berichten um Sie einleitend über die Situation zu informieren.

Aleksander Kesküla kiri saadik Gisbert von Rombergile. Näide A.K. käekirjast.

võimalikule Eesti annekteerimisele, agiteerib ja valmistab selle elanikkonda ette sõjaks Saksa okupatsiooniarmeega, soovis ta iseseisva reaalspoliitika nimel infot, missugused on Saksa valitsuse tegelikud kavatsused.

Eesti territooriumina defineeris A.K. Eestimaa ja Liivimaa kubermange ja Ingerimaad (St. Peterburgi kubermangu).¹⁰ Eesti kohta väitis ta, et seal on ettevalmistamisel liikumine, mis seab eesmärgiks mingis vormis ühinemise Rootsiaga, ja soovis teada, missugustel tingimustel oleks Saksa valitsus valmis seda tunnustama ja toetama.¹¹

A.K. esimene kohtumine Rombergiga leidis aset tõenäoliselt laupäeval, 12. septembril, nagu on arvanud ka Olavi Arens.¹² Selle päeva on dateeritud saadiku kiri riigikantsler von Bethmann Hollwegile, milles ta kirjeldab oma kohtumist Aleksander Keskülagaga, nüüd juba teda eestlaseks, täpsemalt "eesthlaseks" nimetades. Saadik nendib, et mees jättis talle täiesti mõistliku mulje ja et teatud tingimustel võib ta osutada kasulikke teeneid.

A.K. esines lahtiste kaartidega: ta teatas Rombergile, et eestlastest elanikkond kardab Saksa anneksiooni, kuna see tugevdaks vastumeelse Balti aadli võimu ja ohustaks eestlaste rahvuslikke püüdeid võib-olla enamgi kui Vene valitsus – hirm, mis rõhus Eesti poliitikuid veel veerand sajandit hiljemgi. Kui aga Saksamaa astuks välja Eesti liitmise eest Rootsiaga, tõuseks Saksa üksuste sissemarsil eesti rahvas kui üks mees ja võiks osutada Saksa armeele märkimisväärset abi. A.K. väljendas soovi siirduda Rootsi, et sealt oma kaasmaalaste seas propagandat arendada. Romberg oli valmis tema mõtet toetama, ootas aga Berliinilt vastavat korraldust.¹³

Kuna nende kohtumine toimus ilmselt Saksa saatkonnas Bernis, siis on aeg selle hoone säilitanud. Saksamaa Liitvabariigi Berni saatkond asetseb Wilhelmi-aegses hoones, nagu mulle oktoobris 1998 uhkusega kinnitati. Ma ei ole kursis Šveitsi pealinna diplomaatilise linnaosa ajalooga, ent kui ka Nõukogude ja Vene tsaariaegne saatkond olid

¹⁰ Kui ajaloolises perspektiivis mõelda, siis ega see A.K. Ingerimaa unistus tollases kontekstis suurt midagi teistem olnud kui meie Tartu rahu järgse piiri lootused aastail 1991–1994. Muide, Aleksander Kesküla poolt 19. detsembril 1917 Aftontidningen'is avaldatud Eesti võimalikul kaardil on eestlaste asuala tunduvalt väiksem kui Mihkel Martna kaks aastat hiljem ilmunud raamatu "Estland, die Esten und die estnische Frage" kaanel (Kommissionsverlag W. Trösch, Olten, 1919).

¹¹ Das Politisches Archiv des Auswärtiges Amt (PAAA), Akten betreffend den Krieg 1914. Unternehmungen und Aufwiegungen gegen unsere Feinde in Russland, besonders in Finland und den russischen Ostseeprovinzen vom August 1914 bis 30. September 1914. Wk, 11c, secr. Bd. 1, l. 113.

¹² O. Arens. Aleksander Kesküla. – Eesti TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1991, 40, 1, lk. 30.

¹³ PAAA, Wk, 11c secr. Bd. 1, S. 112; samas, Secret 11, Varia III, 1, Kesküla und russische revol. Propaganda (K.R.), l. 248635–248638.

samas majas kui Venemaa Föderatsiooni oma praegu (aga loogiline see on), siis oli Venemaa saatkond kohe samas, nurga taga. Ainult et pääsemaks Vene saatkonda, tulnuks enne mööduda Saksa omast, mitte vastupidi.

Berliin võttis asja tõsiselt. 19. septembril teatas Zimmermanni allkirjaga telegramm, et Saksamaa ei kavatse Eestimaad annekteerida, ja soovitas *Gewährsmann*¹⁴ kavatsetava propaganda suunas julgustada.¹⁵ Ajahetke arvestades oli asevälisministri lubadus võimalda isegi aus, kuid ka A.K. enda edasine tegevus aitas kaudselt kaasa sellele, et Eesti okupeerimine võis hiljem kavva tulla ja realiseeruda.

Eesti eest

Nagu A.K. väitis, oli tema sammu taga eestlaste huvide kaitsmine. Teda võib ja isegi peab uskuma. Et Eesti, täpsemalt eestlaste huve oli vaja kaitsta, seda ilmutavad mitmesugused baltisakslaste kavad samast ajast Saksa välisministeeriumi arhiivis. Seadmata endale ülesannet anda neist täielikku ülevaadet, nendiksin esmalt, et Balti-alaste materjalide hulk keisririigi lõpu ja Weimari Vabariigi algusaja kohta Saksa välisministeeriumi arhiivis on tohutu. Üksnes Eesti- ja Läti-alast ainet on 62 säilikut, Leedu kohta on see arv 52. Seega praeguste Baltimaade kohta kokku 114. Võrdluseks võiks tuua järgmise näite: soomlase Seppo Zetterbergi sisukas monograafia Venemaa Võõrrahvaste Liigast tugineb oma põhiosas PAAA materjalidele.¹⁶ Vastavaid säilikuid Lausanne'is toimunud

rahvuste III kongressi ja Venemaa Võõrrahvaste Liiga kohta on arhiivis aga vaid tosin.

Kuna see pole minu jaoks siiski peateema, piirdun siinkohal üksnes vihjega paari-le dokumendile Esimese maailmasõja algusest, mis pooljuhuslikult minu silme alla satutsid. Esimesed Balti kubermange käsitlevad ideed ja kavad ilmusid kui mitte varem, siis selsamal septembrikuul. Nii näiteks informeeris 17. septembril Müncheni asjur Wilhelm von Schoen riigikantslerit oma vestlusest soome poliitiku Jonas Castréniga. Viimasele viirastus tulevik, kus Euroopa-Venemaa on purustatud ja tekkinud kaitsevall reast enam või vähem iseseisvatest riikidest – Poola kuningriigist ning autonoomsetest Baltimaast ja Soomest.¹⁷ 18. septembril sai riigikantsler kirja, mis kutsus üles mitte unustama baltlasi, kelle taasühendamisest Saksamaaga olevat unistanud juba Bismarck.¹⁸ Selle lisa, mis kandis pealkirja “Läänemereprovintside väärtus Saksamaa jaoks”, oli koostatud pärast vestlust kindralstaabis ja kindralstaabi ülema asetäitja soovil. Lisa väitis: “Rahvast germaniseerida on kerge. Kuna eestlastel ja lätlastel pole mingit omaenda kultuuri. Kogemus õpetab, et niipea, kui eestlane või lätlane on saksa kultuuri omaks võtnud, kaotab ta kergesti seose oma rahvuskaslastega ja on sellega saks-lusele võidetud. Edasi väärrib suurt tähelepanu tõsiasi, et eestlased ja lätlased pole rahvad, kes paljuneksid.”¹⁹

Selliste plaanide taustal oli A.K. kiri pigem katse Eesti rahvuslikke huve kaitsta, mitte teenete pakkumine Saksamaale. Või vähemalt – kui soomlased ja baltisakslased olid seal, oli ka eestlane kohal.

¹⁴ Käendaja, vastutaja; autoriteet. Telegrammi projektil oli esialgu ka omadussõna *extra*, kuid see on hiljem maha tõmmatud.

¹⁵ PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248639.

¹⁶ S. Zetterberg. Die Liga der Fremdvölker Russlands 1916–1918. Ein Beitrag zu Deutschlands antirussischem Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Russlands im Ersten Weltkrieg. – Studia historica 8. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1978, lk. 10–11.

¹⁷ PAAA, Wk, 11c secr. Bd. 1, l. 119.

¹⁸ Samas, lk. 141–144.

¹⁹ PAAA, Akten betreffend den Krieg 1914. Unternehmungen und Aufwiegelungen gegen unsere Feinde in Russland, besonders in Finland und den russischen Ostseeprovinzen von 1. Oktober 1914 bis 31. Oktober 1914. Wk, 11c, secr. Bd. 2, l. 40–42.

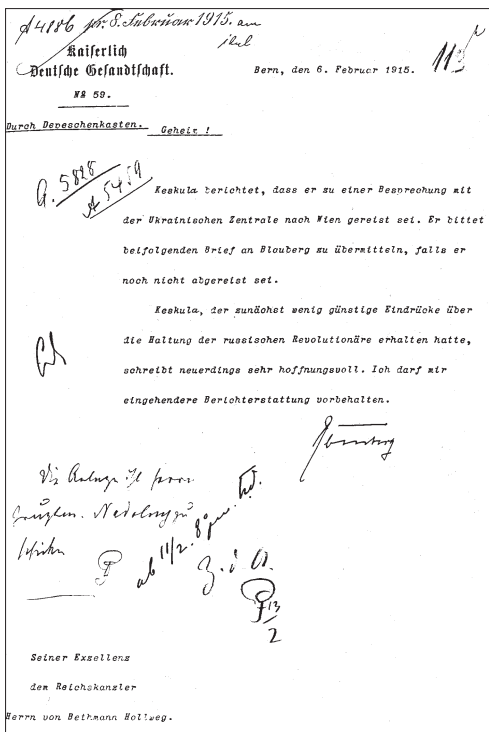
Theobald von Bethmann Hollweg (1856–1921)

Hetkeks, mil A.K. astus lavale, olid kaks esimest lahingut, mis andsid Esimesele maailmasõjale tema näo, kas juba toimunud või just toimumas. Esimene neist oli augusti lõpupäeval kulgenud Tannenbergi lahing, mis tipnes Vene 2. armee sissepiiramisega. Surnute ja haavatutena kaotasid venelased 50 000 meest, vangi langes 92 000. Kindral Samsonov lõpetas elu enesetapuga. “Tannenberg oli tsaariarmee pika agoonia algus, mis kulmineerus selle kokkuvarisemisega 1917. aastal,” nendib John Keegan.²⁰

Sel nädalal, mil A.K. astus sidemesse Rombergiga, kulges läänerindel aga Marne'i lahing. Von Schlieffeni plaani kohaselt oleks otsustav kokkupõrge rindel pidanud toimuma sõja 35. ja 40. päeva vahel, seega 4.–9. septembrini. “Selle lahingu tulemus pidi otsustama kõik.” Ent kolmapäevaks, 9. septembriks oli pealöök, mis lõpetanuks sõja lään-sakslastele võidukalt, läbi kukkunud ja Saksa armee hakkas taganema.²¹

Järgnes lääneriikide üldpealetung Pariisist Verdunini ulatuval rindel, mis kestis laupäeva, 12. septembrini, mil Prantsuse ja Briti üksused sundisid Saksa väed taanduma. Schlieffeni plaan oli nurjunud. Päevakorda tuli vajadus sõlmida separaatrahu ükskõik kumba poolega vastastest, et keskenduda võitluseks teise vastu.²² Oli aimata, et sõda hakkab venima.

Muide, Kesküla astus lavale õigel hetkel ka teisest küljest vaadatuna – või isegi hetk varem? Kõigest kaks päeva hiljem, 9. septembril kirjapandud programmis toonitas Bethmann, et Venemaa tuleb Saksamaa piiridest võimalikult kaugele suruda ja tema võim mittevene vasallrahvaste üle murda.²³

Saksa Berni saadiku Gisbert von Rombergi kiri riigikantsler Theobald von Bethmann Hollwegile.

Sõit Rootsi

Zimmermanni ärgitus olemas, valmistus Kesküla Rootsi siirduma. Samal sügisel võttis ta Berni ülikoolist vabastuse.²⁴ 24. septembril informeeris Romberg Berliini, et A.K. on andnud talle täiendavaid konfidentsiaalseid andmeid oma mineviku kohta, mis lubavad järeldada, et tal on märkimisväärne mõju oma kaasmaalaste seas. A.K. oli väljendanud soovi sõita Rootsi, kui talle garanteeritakse sinna- ja tagasisõit ning osutatakse tagasihoidlik reisitoetus.²⁵ Saanud Berliinilt loa, telegrafeeris Romberg viis päeva hiljem šifreeritult, et A.K. sõidab 1. oktoobril Stock-

²⁰ J. Keegan. Esimene maailmasõda. Varrak, Tallinn, 2002, lk. 151–153.

²¹ Samas, lk. 117–125.

²² G. Katkov (with the assistance of Michael Futrell). German Political Intervention in Russia during World War I. – Revolutionary Russia (Ed. by Richard Pipes). Harvard University Press, 1968, lk. 69–70.

²³ F. Fischer. Griff..., lk. 116–117.

²⁴ W. Gautschi. Lenin als Emigrant in der Schweiz. Benziger Verlag, Zürich, 1973, lk. 325.

²⁵ PAAA, Wk, 11c secr., Bd. 1, l. 131.

holmi üle Lindau, paludes piiriametnikke ja Stockholmi saatkonda ses suhtes informeerida.²⁶ Nii siiski ei juhtunud, sest veel 1. oktoobril kinnitab Saksa saatkond, et A.K. võib läbi Saksamaa Rootsi sõita Vene Berni saatkonna poolt antud passiga.²⁷ Ja 3. oktoobril informeerib Romberg Berliini, et A.K. on teatanud, et ta sõidab Zürichist kavandatud teed mööda Stockholmi samal päeval.²⁸

Ent ka see ei saanud teoks, sest 5. oktoobril saadab A.K. Rombergile kaardi, postitatud Zürichis Predigerplatzil, teatega, et ärasõit on "homme 2h 55".²⁹ Seega ei ole kindlasti õige Possony väide, nagu olnuks A.K. 1. oktoobril juba teel Rootsi.³⁰ Täpsus ja detailsus ses suhtes pole üksnes tähenärimine. Ükskõik, kas lahkumine leidis aset öösel vastu 6. oktoobrit või selle päeva pärastlõunal, õige ei saa olla ka oletus, et A.K. ja Lenini ainuke kohtumine toimus 6. oktoobril, millest Olavi Arens arvab, et see peab paika: "Kokkusaamine toimus vähem kui kuu pärast Kesküla esimest visiiti Saksa saatkonda ja just enne Kesküla esimest reisi Stockholmi."³¹ Tõenäoliselt on täpsem see, mida A.K. ütles Futrellile – et tema ja Lenini ainuke kohtumine toimus kas 1914. aasta septembri lõpul või oktoobri algul.³² Sellele viitab ka kirjeldatud segadus tema lahkumisaajaga ja lahkumise venimine.

Kui lahkumise aja suhtes on eriarvamusi, siis reisi lõpuosa ja saabumine Stockholmi on täpselt paigas: see kulges tööpoolest läbi

Lindau, kust A.K. võis igasuguste formaalsusteta edasi sõita, ning üle Müncheni ja Berliini Sassnitzzi, kuhu ta jõudis 10. oktoobril. Teel Stockholmi kohtus A.K. Berliinis 1875 Tartu Ülikooli lõpetanud ja siin kuus aastat töötanud nobelisti (1909), keemik Wilhelm Ostwaldiga. Vestlusest ilmnas Ostwaldile, et nende arvamused Balti riikide (tekstis on Ostwaldil sõna *Staaten*) suhtes langesid kokku. A.K. nõustus Ostwaldiga, et viha sakslaste vastu võrduks Balti kohalikele rahvustele enesetapuga.³³ Paraku ei selgu kirjast, kas see oli nende esimene kohtumine või tundsid nad teineteist juba varem. Kindel on muidugi see, et mitte Ostwald ei otsinud Kesküla üles, vaid vastupidi. Seega pidi see kohtumine ja vestlus aset leidma ajavahemikus 7.–9. oktoobrini.

Stockholmi jõudis eestlane esmaspäeval, 11. oktoobril ja esitles end kohe ka Saksa saatkonnas.³⁴ Elama asus ta aadressil Agnegatan 7 III. b/Plazikovski.³⁵

Rootsis

Oma roll Rootsil keiserliku Saksamaa välispoliitikas muidugi oli. 1910. aastal oli Berliin üritanud sõlmida Stockholmiga kokkulepet ühisest kaitsest Venemaa vastu. Kuid see roll oli perifeerne. Läbirääkimised kaitsekokkuleppe üle jäid sisuliselt pooleli ja neil polnud tulemust.³⁶ Miski ei ilmuta ka, et Ber-

²⁶ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 1, l. 151.

²⁷ PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248645.

²⁸ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 2, l. 2.

²⁹ PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248647.

³⁰ S. T. Possony. Lenin. The Compulsive Revolutionary. Henry Regnery Company, Chicago, 1964, lk. 175. Järelikult ei saa paika pidada ka Possony oletus, et A.K. ja Lenini kohtumine võis toimuda üksnes septembris. Teisel väidab Possony, et 25. märtsil 1915 on A.K. teatanud, et ta läheb Leniniga kohtuma (lk. 177). Paraku ei saa tema seda väidet aga kontrollida, sest arhiivisisesed viited on tal (kui üldse) üsna vähe.

³¹ O. Arens. Aleksander Kesküla, lk. 31.

³² M. Futrell. Northern Underground. Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communications through Scandinavia and Finland, 1863–1917, Faber and Faber Ltd, London, 1963, lk. 145.

³³ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 2, l. 9–10.

³⁴ PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248649.

³⁵ Samas, l. 248648. PAAA, Auswärtiges Amt. Geheime Akten betreffend den Krieg 1914. Unternehmungen und Aufwiegungen gegen unsere Feinde in Russland, besonders in Finland und den russischen Ostseeprovinzen. Wk, 11c, secr., Bd. 3, l. 44.

³⁶ W. M. Carlgren. Neutralität oder Allianz. Deutschlands Beziehungen zu Schweden in den Anfangsjahren des ersten Weltkrieges. – Acta Universitatis Stockholmiensis. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1962, lk. 11–25.

liin oleks sõja puhkedes avaldanud Stockholmile mingit survet, et see samuti Venemaale sõja kuulutaks.³⁷ Suhtumine ei muutunud ka sõja esimestel kuudel. Berliini pingutused Stockholmis olid tunduvalt kesisemad kui näiteks Konstantinoopolis, Bukarestis või Roomas.³⁸ Septembrikuu 11. päeval olid nii välisminister von Jagow kui ka kindralstaabi ülem Moltke arvamisel, et sõda Venemaa vastu oleks Rootsile pigem ohtlik kui pakuks ahvatlusi. Samas pidas välisminister septembris siiski vajalikuks, et saadik tegutseks taotlemaks Rootsi sekkumist sõtta.³⁹

Rootsi välispoliitiline juhtkond pooldas aga kindlalt neutraliteedi säilitamist.⁴⁰ Samas leiti, et sõda, mida Keskriigid Saksamaa juhtimisel Venemaa vastu pidasid, oli Rootsile kasulik.⁴¹ Küll aga pooldasid Rootsi astumist sõtta Saksamaa poolel Venemaa vastu aktivistid.⁴² Ka Rootsis pöörati seoses sõjaga kohe tähelepanu Venemaa võõrrahvaste probleemile.⁴³

Ses suhtes oli A.K. iseloomustus Rootsile ja rootslastele, mille ta oma esimese kirjas Stockholmist andis, üsna täpne: nende sümpaatiad Saksamaa suhtes on väga soojad, kuid peamiselt siiski platoonilist laadi. Ta arvas, et vastandina kreeklaste, serblaste jt. megalomaaniale kannatab rootsi rahva enamik sellise vaimse seisundi nagu mikromaania all:

“Oma jõu alahindamine on lausa naeruväärne.”⁴⁴ Samas oli suurem osa tema esimesest kirjast pühendatud ikkagi Venemaale.⁴⁵

Venemaa I: 22. oktoober 1914

Kokkuvõtlikult kõlas see järgmiselt. Venemaa on tegemas energilisi pingutusi võitmaks soomlasi enda poole, mil olevat ka juba teatud edu. Üldse on venelased mõistnud rahvusfaktori tähtsust käimasolevas sõjas, liisas ta sulgudes juurde. Sellega seoses pöördus A.K. demokraatliku ja rahvusliku opositsiooni probleemide juurde.⁴⁶ Ta väljendas kahetsust, et ta pole olnud ülekohtune, kui ta on asetanud Vene demokraatlikule opositsioonile vähe lootust (tundub, nagu polemiseerinuks ta von Rombergiga). Tegelikult olevat asi halvemgi, kui ta oletas. Patriotiseerumisprotsess kulgevad pidurdamatult edasi ja demokraatlikust opositsioonist Venemaal olevat juba võimatu rääkida – “vähemalt sellisest, mil oleks praktilist tähendust”. Vene demokraatlikul opositsioonil polevat midagi oma isamaa “väikese [A.K. allakriipsutus] lüüasaamise” vastu, kuna see kõigutaks vihatud valitsust, kui see aga ainult ei ohustavat Venemaa positsiooni maailmariigina. Venelased teadvat hästi, et Venemaa raske lüüa-

³⁷ W. M. Carlgren. Neutralität oder Allianz. Deutschlands Beziehungen zu Schweden in den Anfangsjahren des ersten Weltkrieges. – Acta Universitatis Stockholmiensis. Almqvist & Wiksell, Stockholm, 1962, lk. 37–39.

³⁸ Samas, lk. 55.

³⁹ Samas, lk. 57–58, 61–62.

⁴⁰ Samas, lk. 35–36.

⁴¹ E. Palmstierna. Orostid I. 1914–1916. Politiska dagboksanteckningar. Tidens förlag, Stockholm, 1952, lk. 52, 75.

⁴² I. Schubert. Schweden und das Deutsche Reich im Ersten Weltkrieg. Die Aktivistenbewegung 1914–1918. Bonner Historische Forschungen. Band 46. Bonn, Ludwig Röhrscheid Verlag, 1981. Aktivistideks nimetatakse Rootsi poliitilises ajaloos neid, kes Esimese maailmasõja ajal pooldasid aktiivset välispoliitikat, mis aastail 1915–1916 seisnes taotlustes, et Rootsi astuks sõtta Saksamaa poolel Venemaa vastu, 1917–1918 aga Soome valgete abistamises.

⁴³ De främmande nationaliteterna i Ryssland och kriget. – Svensk Tidskrift 1914, lk. 553–562.

⁴⁴ PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248649–248650.

⁴⁵ Samas, l. 248650–248654.

⁴⁶ Seoses sellega rõhutaksin, et see teema oli olnud kõne all juba Bernis ega tulnud jutuks alles nüüd, oktoobri teisel poolel, missugune mulje võib jääda teose: S. T. Posszony. Lenin, lk. 176 tekstist. Muide, samal päeval, 22. oktoobril esines Lenin Zürichis seltsis “Eintracht” vene emigrantidele teemal “Sõda ja sotsiaaldemokraatia”, milles deklareeris, et “Venemaa on vaja amputeerida...” (W. Gautschi. Lenin als..., lk. 103–104).

saamine tähendab rahvusküsimuse kõne alla võtmist, seal on aga Vene maailmariigi “Achilleuse kand”: “Pandud valiku ette kaotada nuut koos Musta mere ja Läänemerega, pooldab Vene demokraatia vaimustatult nuuti. Ta pöördub kogu otsustavusega rahvusrevolutsioonide vastu ja tootab seepärast rõhutatud rahvastele sotsiaalset revolutsiooni, mis neile ühtlasi ka rahvusliku vabanemise peaks tooma.” Seni peavad need rahvad aga võitlema sakslaste ja austerlaste vastu, leppides nuudiga ja rahuldudes lootusega sotsiaalsele revolutsioonile, mis vene demokraatia abiga kunagi kindlasti tulevat. Üle kõige kartvat vene demokraatia kaubalepinguid, mis ruutmeetritki maad kaotamata võivat Venemaa Saksamaa kapitalistlikuks kolooniaks degradeerida.

Sõja vältel on vene demokraatia aktiivne opositsioon pöördvõrdelises suhtes Saksamaa ja Austria võiduga; rahvuste aktiivne opositsioon on otseses proportsioonis Vene lüüasaamisega ja vastupidi; rahvuste opositsioon ja Vene demokraatia opositsioon on pöördvõrdelises suhtes üksteisega.

Konkreetselt: sõja algul säilitas revolutsiooniline opositsioon oma traditsioonilise valitsusvaenuliku poosi. Sõja jooksul aga – eriti seoses Venemaa lüüasaamisega – hakkab ta aktiivselt toetama valitsust. Vastupidiselt sellele on rahvuste opositsioon algul nõrk ja arglik, kasvab aga Vene lüüasaamisega, muutub julgemaks ja aktiivsemaks, et hetkel, mil vene demokraatia Vene riigile kriitilises olukorras täielikult patriootlikku leeri üle läheb, kutsuda üles rahvusrevolutsioonile suurvene riigi vastu. Kui aga nii, siis on “üksnes” Venemaa rahvuste opositsioon kurnamis- ja hävitamissõja puhul Saksamaa ja Austria-Ungari “ustav” liitlane [allakriipsutused, mis kellegi teise, mitte A.K. poolt tehtud]. Sellest tegi A.K. järelduse, et Saksamaa ja Austria vastus peab olema Venemaa plaanipärane etnograafiline lammutamine. Ta arvas, et sellega on vene demokraatia teema lõplikult ammendatud; teisest küljest aga rõhutas, et ei suuda küllalt tungivalt viidata Venemaa etnograafia teemale, avaldades lootust, et sündmused annavad

talle veel sageli võimalust selle probleemi juurde tagasi tulla.⁴⁷

Wilhelm Ostwald (1853–1932)

See, et Berliinis siiski arvestati Rootsi sõtta astumise võimalusega, ilmnes muustki kui välisministri ülalmainitud instruksioonist saadikule. Nagu väidab Rootsi ajaloolane Carlgren, siirdus oktoobris 1914 Jagowi ja Zimmermanni ülesandel Stockholmi maailmakuulus keemik, Riias sündinud ning Tartus õppinud ja töötanud Wilhelm Ostwald, Baltikumi ainus nobelist läbi aegade. Seal lansseeris ta eravestlustes ja ajakirjanduses ideed Põhjala riikide liidust Rootsi juhtimisel.⁴⁸ Tegelikult pakkus välisministeeriumile välja võimaluse, et ta Skandinaaviasse läheks, Ostwald ise. Ettepaneku tegi ta 22. septembril. Ministeerium mõtles kolm nädalat järele ning vastas 13. oktoobril.⁴⁹ Samal päeval kirjutas teadlane asevälisminister Zimmermannile uue kirja, paludes viimase abi Aleksander Kesküla Stockholmi aadressi saamiseks. Kujunenud olukorras soovis ta Berliinis alanud mõttevahetust eestlasega jätkata.⁵⁰

Ostwald lahkus Berliinist Stockholmi 16. oktoobri hommikul.⁵¹ Naasnud, valmis teadlasel Grossbothenis 2. novembriga dateeritud ja 3. novembril Zimmermannile ära saadetud põhjalik aruanne oma reisist – rohkem kui nelikümmend suures formaadis masinakirjalehte, üksikasjalik, nagu ta ise rõhutas, kohati nüanssideni detailidega rikastatud kirjeldus toimunust,⁵² meenutades sellega hilisemaid aruandeid, mis sündisid ühes teises ühiskondlikus süsteemis. Võrreldes selle aruandega on Ostwaldi “Elujoonte” kolmanda köite peatükk “Maailmasõda ja revolutsioon”

⁴⁷ PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248651–248654.

⁴⁸ W. M. Carlgren. Neutralität oder Allianz, lk. 64.

⁴⁹ K. Hansel. Ostwald als “intellektueller Kriegsfreiwilliger”. – Mitteilungen der Wilhelm-Ostwald-Gesellschaft zu Grossbothen e.V. 2002, Heft 3, lk. 26–27, 38.

⁵⁰ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 2, l. 9–10.

⁵¹ Samas, l. 59.

⁵² Samas, l. 58–99.

sioon” ääretult napp, kõigest 17 lehekülge ega maini tema Stockholmi-sõitu poole sõnagagi. Üksnes eestlasega kohtumise kirjeldus on aruandes pikemgi kui mälestuste sõjaosa.⁵³

Nende seas, kellega Ostwald kohtus, olid kolleeg Svante Arrhenius, samuti nobelist, arheoloog Oscar Montelius, astronoomist poliitik, sotsiaaldemokraat Hjalmar Branting jt. Viimasele joonistas ta perspektiivika pildi Rootsi juhtimisel ja egiidi all kujundatavast Läänemere riikide liidust, mida tihedas majanduslikus ühenduses Saksamaa ja Kesk-Euroopaga ootaks ees samasugune hiilgav tõus, mille saksa rahvas viimase neljakümne aasta vältel oli läbi teinud. Branting lubas selle üle mõtiskleda.⁵⁴

Kui Ostwald 27. oktoobri keskpäeval oli Saksa saadikule teatanud, et ta kavatseb õhtul lahkuda, helistas saadik talle ja ütles, et eestlane Aleksander Kesküla on endast teada andnud ja et neil on võimalik vestelda. Ostwaldi ettepaneku kohta, et A.K. külastagu teda “Grand Hotellis”, arvas saadik – kuna see on venelaste ja nende spioneerimissüsteemi peakorter, siis võiks kohtumine aset leida tema korteris, nagu teoks saigi. Nende vestlus ei kestnud kaua ja piirdus kolmanda isiku juuresoleku tõttu pigem üsna üldiste väljenditega, nagu iseloomustas nobelist.⁵⁵ Soovi korral võib neist Ostwaldi sõnadest välja lugeda kahetsust põhjalikuma neljasilmavestluse järele. Sellest hoolimata oli Ostwaldi mulje Keskülast ja hinnang eestlasele kõhklemata positiivne. Ostwald oli veendunud, et A.K. tegutseb aatelistel motiividel ja on vaba kitsarinnalisest auahnusest, juhindudes objektiivsetest ja rahvuslikest, oma rahva kultuurilisele

arengule suunitletud motiividest. Ta arvas, et A.K. on isik, kellega on soovitatav kontaktis olla ja keda peab kindlasti silmas pidama.⁵⁶

A.K. kirjeldas eestlaste mälestusi heast Rootsi ajast. Vähemalt sakslane nimetab neid muinasjutulisteks. Eestlane väljendas arvamust, et neile tuginedes pole raske tõsta eesti rahvast üles Venemaa vastu väljavaatega edaspidisele lähemale ühendusele Rootsiaga. Ta mõnis eestlaste tugevat viha sakslastest ülemkihi vastu, kuid arvas, et see viha pole nii tugev kui viha venelaste vastu ja on pealegi kõrvaldatav, kui anda eestlastele võimalus Ingerimaal oma maanälga rahuldada. Omaenda rahvuse huvides pidas A.K. hädavajalikuks säilitada sakslastest elanikkond oma kodumaal, kuna eestlased polnuks veel võimelised sooritama kõike seda organisatoorset ja põllumajanduslik-tehnilist tööd, mida tegid sakslased. Ta arvas, et korraldades poliitilisi suhteid ümber ja mööndes eestlaste õigusi omavalitsuse ja keele alal, on võimalik lõhe eestlaste ja sakslaste vahel ületada ning nende vahel head suhted luua.⁵⁷

A.K. pidas revolutsioonilise liikumise väljavaateid soodsaks Eestimaa kubermangus ja eestlastega asustatud Põhja-Liivimaal, kuid täiesti ebasoodsaks Lõuna-Liivimaal ja Kuramaal, kus elasid lätlased. Need olevat juba täielikult haaratud suurslaavi ideest, tundvat ennast venelaste hulka kuuluvana ja täis palju suuremat viha oma sakslastest kaasmaalaste vastu. See viha ei olnud tingitud mitte sellest, et neid oleks halvemini koheldud kui eestlasi, pigem vastupidi – A.K. väitel olid selle viha juured läti karakteri omapäras.

Paraku ei selgu Ostwaldi aruandest, kas nad meenutasid ka Tartut, kus Ostwald aas-

⁵³ W. Ostwald. Lebenslinien. Eine Selbstbiografie. Dritter Teil. Gross-Bothen und die Welt, 1905–1927. Klasing & Co. GMBH, Berlin, 1927, lk. 336–352.

⁵⁴ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 2, l. 78–79. Teisele sotsiaaldemokraadile Erik Palmstiernalle oli Ostwaldi poolt propageeritav idee vastumeelne, sest see oleks teinud kiire tööstusliku arengu ja eduka Venemaa-poliitika Rootsi liialt sõltuvaks Saksamaa kaubanduspoliitikast (E. Palmstierna. Orostid, lk. 75–76). Põhjala liit oli sel sügisel kõne all muudegi töölisliikumise tegelaste hulgas Skandinaavias (vt. F. Ström. I störmig tid. Memoarer. Norsted & Söners förlag, Stockholm, 1942, lk. 29–31, 36).

⁵⁵ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 2, l. 94–95.

⁵⁶ Samas, l. 97–98.

⁵⁷ Samas, l. 95–97.

tail 1872–1881 oli õppinud ja töötanud.⁵⁸ A.K. hinnang Ostwaldi visiidile peegeldus tema kirjas Rombergile, mille ta lähetas järgmise aasta algul Berliinist. Nentides vajadust teravdada Vene-Rootsi suhteid, sedastas ta, et ses suhtes ei ole Ostwald “meile veel midagi teinud. Tema nime peab nüüd Venemaal ja täies ulatuses kasutama – tema enda [abil] või ilma tema kaasabit. Võib-olla saab tast kunagi veel Tartu Ülikooli audoktor...”⁵⁹ Mõttepunktid on A.K. omad.

See on kõik, mis A.K. ja Ostwaldi sidemetest on olnud võimalik teada saada. 27. oktoobri kohtumisest on kirjutanud juba Seppo Zetterberg.⁶⁰ Et A.K. ja Ostwald olid ka juba varem kohtunud, avastas 2002. aastal Berliinis. Järelepärimine Grossbothenist Kesküla kõigi võimalike nimede suhtes ei teinud targemaks. Vastus kõlas, et meie kaasmaalase kohta pole seal mingeid andmeid.⁶¹ Sama võimatu on ühese täpsusega väita, kummale kuulus idee Läänemere väikerahvaste ühtsusest. Et A.K. oli sel arvamisel juba 1914. a. septembri algul, seda kinnitavad dokumendid. Ostwaldi mõtteavaldused Stockholmis olid iseseisvad, A.K. talle sõnu suhu ei pannud (kui välja jätta nende eelnev kohtumine Berliinis), sest Rootsi pinnal kohtusid nad alles Ostwaldi lahkumise eel. Pole võimatu, et A.K. ei andnud end meelega varem näole. Tundub, et tegu oli tõepoolest kaasmõtlejatega.

Soome

Rootsi taga oli Berliini jaoks Soome, seda nii geograafiliselt kui ka vaimses mõttes. Ent Soome oli Berliinile peibutis, millega Rootsit Venemaa vastu sõtta tõmmata ja sellega Saksa idarinde koormust kergendada.⁶² 1968. aastal Helsingis kaitstud Osmo Apuneni doktoridissertatsioon “Suomi keisarillisen Saksan poliitikassa 1914–1915” pole trükimusta jõudnud,⁶³ mida võib ka mõista. Dieter Aspelmeieri raamat⁶⁴ on üsna konspektiivne ja Esimese maailmasõja alguskuude seisukohalt eriti napp. Ent midagi ütleb seegi, et jaanuaris 1915 loodud kolmeliikmelise Saksa-Soome komitee üks osalisi Rudolf Nadolny ei olnud üksnes kindralstaabi kapten,⁶⁵ vaid ka selle staabi IIb osakonna (millest tuleb allpool veel juttu) ülem. Soome, täpsemalt soomlaste suhtes kinnitas A.K. Ostwaldile sedasama, mida see juba Rootsi professorilt Pontus Fahlbeckilt oli kuulnud – et mingit spontaanset soome elanikkonna väljaastumist eesmärgil Venemaast lahku lüüa polnud tollastes tingimustes “veel võimalik oodata”.⁶⁶

Seepärast ei jäädud veel käed rüpes istuma. Või, vastupidi, just seepärast pidigi tegutsema? “Berliinis oldi aga olukorra üle Soomes vaevalt informeeritud,” kinnitab Martin Herold. Seepärast püüti abi leida soome emigrantide seast. Septembri keskpaiku kutsuti Berliini Roomas elanud soomeroots-

⁵⁸ W. Ostwald. Lebenslinien. Eine Selbstbiografie. Erster Teil. Riga-Dorpat-Riga, 1853–1887. Klassing & Co. GMBH, Berlin, 1926, lk. 73–168; N. I. Rodnõi, J. I. Solov’ev. Vilgel’ m Ostval’ d. 1853–1932. Nauka, Moskva, 1969, lk. 13–27; Mitteilungen der Wilhel-Ostwald-Gesellschaft zu Grossbothen e.V. 2002, Sonderheft 9, lk. 25.

⁵⁹ PAAA, Auswärtiges Amt. Geheime Akten betreffend den Krieg 1914. Unternehmungen und Aufwiegungen gegen unsere Feinde in Russland, besonders in Finland und den russischen Ostseeprovinzen. Wk, 11c, secr., Bd. 3, l. 92.

⁶⁰ S. Zetterberg. Die Liga..., lk. 54

⁶¹ K. Hanseli e-kiri H. Tanklerile 28. veebr. 2003.

⁶² M. Herold. Finnland in der deutschen Aussenpolitik während des Ersten Weltkrieges. Schriftliche Hausarbeit im Rahmen der Ersten Staatsprüfung für das Lehramt für die Sekundarstufe II dem Staatlichen Prüfungsamt Köln. Bonn, 1997 (käsikiri), lk. 94.

⁶³ Samas, lk. 8.

⁶⁴ D. Aspelmeier. Deutschland und Finnland während der beiden Weltkriege. – Schriften aus dem Finnland-Institut in Köln. Verlag Christoph von der Ropp, Hamburg-Volksdorf, 1967.

⁶⁵ Samas, lk. 15.

⁶⁶ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 2, l. 86, 97. Jaanuaris 1915 nentis Soome lõhestatust selles probleemis ja kahtles sealse Venemaa-vastase ülestõusu võimalikkuses oma päevikus ka Rootsi sotsiaaldemokraadist poliitik Erik Palmstierna (E. Palmstierna, Orostid, lk. 90).

lasest teadlane Hermann Gummerus ja järgmise kuu algul saatis välisministeerium ta Soome, kust ta ligikaudu kuu aja pärast naasis. Temagi aruanne manitses ettevaatlikkusele.⁶⁷

Sellest hoolimata rajasid Frederik (Fritz) Wetterhoff ja Johannes Sundvall novembri lõpul Soome Büroo ja detsembris siirdus Gummerus Berliinist Stockholmi.⁶⁸ Majal, kus ta edaspidi asus, asetseb tänapäeval austav mälestustahvel ja Gummerust ei peeta ega ole ta ka ise pidanud end Saksa agendiks. Kesküla aga tituleeritakse meil tänaseini Saksa agendiks ja võisteldakse ses suhtes vene autoritega.

Aleksander Šljapnikov (1885–1937)

Esimese maailmasõja ajal moodustas Stockholm tähtsa lüli ahelas, mida mööda Lenin pidas Šveitsist sidet Petrogradi ja kodumaaga. Mees, kes seda lüli juhtis, Aleksander Šljapnikov (seda küll Aleksander Belenini nime all) ilmus sinna enam-vähem samal ajal kui Keskülagi – 1914. aasta oktoobri algul. Nimelt sai Bernis elav Lenin Šljapnikovilt kirja, et see on 11. oktoobril jõudnud Stockholmi, et organiseerida keskkomitee sidet Venemaaga.⁶⁹

Edaspidi olid Lenin ja Šljapnikov elavas kirjavahetuses. Lenini biograafilise kroonika andmetel vahetasid nad kuni detsembrini, mil Šljapnikov sõitis Kopenhaagenisse, 13 kirja, neist 7 Šljapnikov Leninile ja 6 Lenin Šljapnikovile. Need kirjad sisaldasid ülevaateid olukorrast Venemaal ja nende kaudu jagas Lenin Šljapnikovile juhtnööre, kuidas organiseerida Stockholmi kaudu Venemaale “nii kirjade (1), inimeste (2) kui ka kirjanduse (3)” transporti. Šljapnikovi kaudu liikusid ka Lenini kirjad bolševikest duumasaadikuile.⁷⁰ Vaevalt sai Šljapnikov Stockholmist lahkuda Kopenhaageni, kui Lenin päris temalt sealtki aru, missuguses olukorras on illegaalsed sidemed Petrogradiga ja Šljapnikov informeeris detsembris Taani pealinnast sidemete kohta Venemaaga.⁷¹

Teesid sõja kohta, mida Lenin septembri algul Berni lähedal Bremgarteni metsas ja oma kodus tutvustas, jõudsid Venemaale väga kiiresti. Kas kolme nädala⁷² või isegi nädalaga, sest Šljapnikov, lähtudes Juliuse kalendrist, kirjutab augusti lõpu kohta,⁷³ ja 11. oktoobril oli nende sisu, seda juba Venemaa kaudu, ka Stockholmi bolševikele teada.⁷⁴

Pole võimatu, et A.K. sai ülevaate juba nende kirjade järgi, mis Lenin Šljapnikovile lähetas, vähemalt oktoobrist novembrini saadetud kirjade puhul. 1914. aasta novembri

⁶⁷ M. Herold. Finland in..., lk. 20–21.

⁶⁸ Samas, lk. 21–23.

⁶⁹ Vladimir Il'ič Lenin. Biografičeskaja xronika. Kd. 3. 1912–1917. Izdatel'stvo političeskoj literaturō, Moskva, 1972, lk. 285. Keskülast kolm aastat noorem, vanausuliste perekonnas sündinud Aleksander Šljapnikovist oli saanud Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei liige 1901. Belenini oli tema ema neipõlvenimi. (A. Šljapnikov. Kanun semnadcatogo goda. Semnadcatōj god. 1. kd. 1: Kanun semnadcatogo goda. Politizdat, Moskva, 1992, lk. 5–6). 1916–1917 oli ta koos noorukese Vjatšeslav Molotoviga Petrogradis kolmeliikmelises keskkomitee büroos ja võitles märtsis 1917 asumiselt tagasipöördunud Jossif Stalini ja Lev Kameneviga (A. Šljapnikov. Kanun semnadcatogo goda, lk. 129, 131, 444–445). Tema oli ka see, kes võttis vastu emigratsioonist naasva Lenini (N. N. Suxanov. Zapiski o revoljucii. Kd. 3. Rmt. 3–4. Izdatel'stvo političeskoj literaturō, Moskva, 1991, lk. 6). Tema positsioonide nõrgenemine algas 1921–1922, kui ta oli nn. töölisopositsiooni juhte, ja juba Lenin nõudis tema eemaldamist bolševike partei keskkomiteest. 1933 visati ta parteist välja, 1935 kevadel anti kohtu alla, sai viis aastat, saadeti välja Astrahani kubermangu. Kahe aasta pärast toimus uus kohus, ta mõisteti kontrrevolutsioonilise tegevuse eest surma ja lasti maha ööl vastu 3. septembrit 1937 (A. Šljapnikov. Kanun semnadcatogo goda, lk. 5, 16–17, 24, 25).

⁷⁰ Vladimir Il'ič Lenin. Biografičeskaja xronika, lk. 287–288, 290–292, 294–295, 299–302.

⁷¹ Samas, lk. 304–305.

⁷² J. G. Temkin. Bernskaja konferencija zagraničnōx sekcij RSDRP (1915 g.). Vōšaja škola, Moskva, 1961. lk. 11.

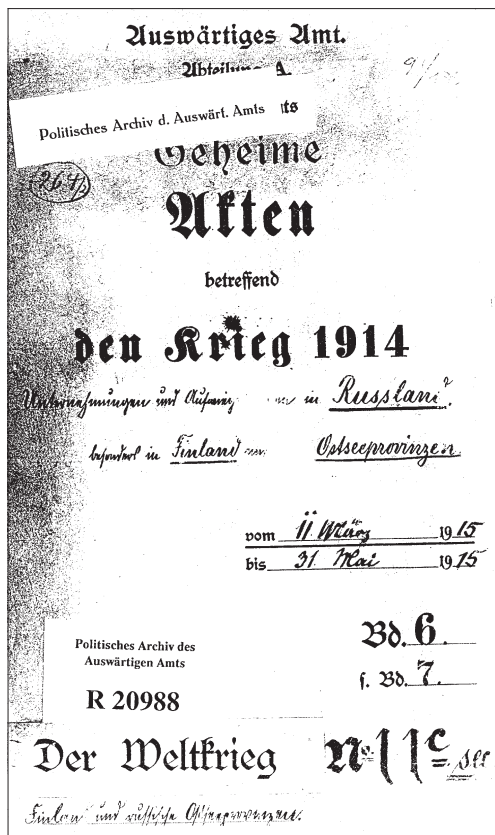
⁷³ A. Šljapnikov. Kanun semnadcatogo goda, lk. 61.

⁷⁴ J. G. Temkin. Bernskaja konferencija..., lk. 14–15.

keskpaiku vangistati Rootsis vene revolutsioonäär Aleksandra Kollontai ja saadeti kuu lõpul riigist välja.⁷⁵ Enne seda jõudis aga Jakob Bogrovski, kelle rolli on Futrell küllalt põhjalikult kirjeldanud,⁷⁶ talle juba Aleksander Kesküla tutvustada.⁷⁷ Bogrovski on ka see, kes viis Kesküla kokku bolševikega tihedalt suhtleva taani sotsialisti Alfred Kruse.⁷⁸ Bogrovski oli bolševike grupi sekretär. Kui Šljapnikov oli ära, oli Bogrovski hooldeks pörandaalune transport Venemaale ja Venemaalt. Ent Šljapnikov tiirutas sel talvel piisavalt ringi, kuna tema, nagu tänapäeval öeldaks, *girlfriend* Aleksandra Kollontai oli Rootsist igaveseks välja saadetud, seda enam, et kui uskuda Rootsi salapolitsei agentuurandmeid, on kahtlus, et sel 32-aastaselt küpsel naisrevolutsionääril oli rohkemgi *boyfriends*. 1915. aasta 2. jaanuaril oli Šljapnikov veel Kopenhaagenis, 9. jaanuari ja 1. veebruarini vahel küll Stockholmis, millalgi pärast seda taas Taani pealinnas, 5.–12. veebruarini jällegi Rootsi metropolis ja märtsis Norras.⁷⁹ On võimalik ka, et tutvumine Bogrovski kaudu Lenini organisatsiooni tegevusega Stockholmis sai tõukeks, mis ajendas Kesküla saksaste tähelepanu Leninile juhtima. Kui palju Bogrovski oli seotud Eestiga, jääb ilmselt igavesti saladuseks.⁸⁰ Igal juhul olevat ta osanud eesti keelt.⁸¹

Vladimir Lenin (1870–1924)

Novembri lõpul õhkus Keskülast rahulolu. Laupäeval, 28. novembril kinnitas ta postkaardil, millel Axel Oxenstierna raidku-

Säilik Saksa Välisministeeriumi Poliitilises Arhiivis.

ju, Rombergile: “Situatsioon areneb soodsalt: Ühendus on loodud. Minu reisi eesmärk täielikult saavutatud. Nüüd on sõna Berliinil.” A.K. lubas lahkuda niipea, kui Rombergi kolleeg Reichenau on tagasi. “Kõigest muust varsti suuliselt.”⁸² See sõna – *mündlich* – hõlmab edaspidi üha rohkem ja rohkem korduma.

Ilmselt ei teadnud A.K. veel, et novembri keskpaiku oli Reichenau läinud kuuajalisele puhkusele Saksamaale.⁸³ Tõenäoliselt selgus see esmaspäeval, 30. novembril, sest siis pani ta postkaardi ümbrikusse (sest mark ja tempel kaardil puuduvad) ja lisas kirja, mis algaski *Post Scriptum*iga, P.S., et ta on kahjuks teada saanud, et tema ekstsellents on ära võib-olla veel nädala või kaks ja A.K. lubas jõudeaja sellega täita, et teeb valmis teoreetilise artikli, mida tal on palutud teha (kes?) ja mis saab “ettevaatlikumas vormis sisalda-

⁷⁵ A. M. Kollontaj. “Revolutsija – velikaja mjatežnica”. Izbrannoe pis'ma 1901–1952. Soveckaja Rossija, Moskva, 1989, lk. 463.

⁷⁶ M. Futrell. Northern Underground, lk. 122–124, 126, 129–133, 136–138, 140–141, 146–147, 152.

⁷⁷ A. Šljapnikov. Kanun semnadcatogo goda, lk. 344.

⁷⁸ M. Futrell. Northern Underground, lk. 126, 136.

⁷⁹ Vladimir Il'ič Lenin. Biografičeskaja xronika, lk. 308, 310, 315, 317, 327, 328.

⁸⁰ Vt. K. Jaanson. See kummaline eestlane, lk. 959.

⁸¹ M. Futrell. Northern Underground, lk. 141.

⁸² PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248655.

⁸³ I. Schubert. Schweden..., lk. 23.

ma sedasama programmi, mida ta seni on suuliselt arendanud”.⁸⁴ Mulle tundub, et seda artiklit (Aufsatz) ei ole ma kohanud. Igal juhul ei kujuta endast seda programmi see ega ka järgmine A.K. kiri.

Venemaa II: 30. november 1914

Postsriptum koosnes neljast punktist. Esimene, mis käsitleb ilmselt Rootsit, teine Venemaad, kolmas Soomet ja neljas olukorda Eestis.

Ilmselt Rootsit ja olukorda Rootsis seepärast, et see punkt on sõnastatud küllalt uduselt, nentides, et siinse olukorra võti on Berliinis ja kuni “ei olda kindel, et võitlust R.[Russland? – K.J.] vastu otsusekindlalt ja hoolimatult lõpuni ei viida, kõheldakse – ja küllap õigusega”. Üldiselt on tunda, nagu tahtnuks ta mingi küsimuse otsustamise endalt (ja Rootsilt?) ära veeretada, sest ka järgmine lõik sel teemal lõpeb sõnadega: “...sakslased teavad ise paremini, mida nad tegema peavad.”

Teine punkt on pühendatud grupi duumasaadikute vangistamisele Venemaal. Tegu on viie bolševikust saadikuga (A. J. Badajev jt.), kes arreteeriti 18. novembril Petrogradi lähedal toimunud nõupidamisel, kus osalesid ka mõnede parteiorganisatsioonide esindajad.⁸⁵ Saadikuid süüdistati riigireetmises ja nad läksid edaspidi kohtu alla.⁸⁶ Selle sündmuse kohta (mis tollal tõepoolest üksjagu tähelepanu äratas) arvas A.K., et see on küll tähtis, kuid seda ei tohi üle hinnata ja edasi

järgneb lause, mis kujundanud ajalugu: “Need on härra Lenini (Bern) suuna mehed – ent kui osav olla, võiks sellest rohkem tekitada, kui vastavad isikud ise tahavad.” (“Es sind die Leute von der Richtung des Herrn Lenin (Bern) – aber wenn man geschickt ist kann man daraus mehr machen, als die Betreffende selber wollen.”)⁸⁷ Lenini nime esmakordne esinemine keiserliku Saksamaa dokumentides! Kõik! Edasi on juttu juba Georgi Plehhanovist ja sellest, et vastupidiselt esialgsetele kuuldustele, nagu olnuks ta sõjavastane, pooldavat temagi Prantsuse-Vene liitu.

Antud kontekstis A.K. pigem hoiatab bolševikke üle hindamast, mitte aga ei topi neid ette. On vähemalt kaks võimalust. Esiteks on märkus bolševike kasutamisest pigem kõrvalmärkus, tehtud võib-olla ilma igasuguse sügavama tagamõtteta, mille ajaloolased on hilisemate arengute mõjul suureks puhunud, selles kolli nähes. Tehtud pealegi kirjas Rombergile Berni, mitte Berliinile. Muidugi ei tea me, mida silmast-silma räägiti. Sellest lõigust võib järeldada nii seda, et üldiselt on vene sotsiaaldemokraatidest rääkides Leninist juba juttu olnud, kui ka seda, et veel mitte. Küll aga võis see märkus sakslastes huvi tekitada ja neid viia hilisemates suulistes vestlustes Lenini suhtes täpsemalt infot pärima. Või anda sakslastele idee? Ent teiseks eksisteerib muidugi ka võimalus, et see märkus oli tehtud salakavalalt, sakslastele ette söödetuna, et neis huvi äratada. Nii näivad mõtlevat Richard Pipes ja need ajaloolased, kes on veendunud, et A.K. oli Lenini agent, et nad kohtu-

⁸⁴ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 3, l. 43. Pole võimatu, et see võiks olla dateerimata ja allkirjastamata ülestähendus (mida ma kindlasti ka näinud pole, kuid millest kirjutab Possony, ent viitamata täpsemale kohale Saksa arhiivis), mis rääkivat vajadusest ohutada Venemaal nii rahvuslikke liikumisi kui ka “sisemist revolutsiooni” ja soovivat selleks astuda kontaktidesse nii soomlaste kui ka lätlastega. Selle memorandumi autor ilmutavat Venemaa olude ja revolutsioonilise liikumise head tundmist, kuid Possony arvab, et selle autor ei saa olla Kesküla, sest viimane ei oleks lätlaste mainides kuidagi suutnud eestlastest mööda minna, millega võib ka nõustuda. Ka ei lükata selles ette Lenini kandidatuuri. Veelgi vähem veenev on aga Katkovi arvamus, et see tekst on kirjutatud Parvuse poolt (S. T. Possony. Lenin, lk. 176–177). Parvus oli sel ajal Euroopa teises otsas ega olnud kunagi eriline Soome või Läti spets olnud.

⁸⁵ V. I. Lenin. Teosed, 21. kd., lk. 429.

⁸⁶ Samas, lk. 147–152.

⁸⁷ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 3, l. 43. Konverentsist osavõtjad vangistati Petrogradis hetkel, kui nood olid just asunud arutama Lenini sõjateese (A. Badaev. Bolševiki v Gosudarstvennoj dume. Vospominanija. GIPL, Moskva, 1954, lk. 370, 375).

sid kindlasti rohkem kui kord jne.⁸⁸ Mis aga kindel: igal juhul see on Saksa arhiivides esimene vihje Leninile, ja Alexander Helphand-Parvuse etteasteni – seda alles Istanbulis – oli jäänud veel ligi 40 päeva.

Soome kohta arvas A.K., et oktoobris oli see veel “russophil” (tema allakriipsutus). St. Peterburgi puhul aga kahtlustas, et seal püütakse provotseerida soomlasi üles tõusma, et nõnda vastustada Suur-Rootsi ohtu: praegu võiks selle ülestõusu veel maha suruda, nelja kuni kuue kuu pärast aga ehk mitte enam nii kergesti. Ent selline ülestõus revolutsioneeriks Eesti-, Ingeri- ja Põhja-Liivimaa: “Kõigele, mis Soomesse puutub, tunneb eestlane kaasa.”⁸⁹

Teated Eestist algavad märkusega Peterburist, edasi on juttu Narvast, Tallinnast ja põhjalikumalt Saaremaast (kus valitsevat suur hirm sakslaste randumise suhtes): Kuressaarest, Mustjalast, Kihelkonnast (kus ehitamisel sadam torpeedopaatide tarvis). Kiri lõpeb taas lubadusega “Mündlich mehr”.⁹⁰

Suhted Stockholmi saatkonnaga

A.K. suhtlus Saksamaa saatkonnaga Stockholmis ei alanud kõige libedamalt.

16. oktoobril lähetas saadik Reichenau Bethmann Hollwegile kirja, milles informeeris, et tema juurde oli ilmunud end majandusteadlasena tutvustav eestlane Aleksander Kesküla, kes talt kohe raha nõudnud. Mees oli jättnud talle “vähe usaldustäratava mulje” ja tundunud “fantastina”. Soomlane Jonas Castrén oli tal “kõige otsustavamalt soovitanud temaga mitte kokku puutuda, kuna neil Soomes olevat eestlastega liiga halbu kogemusi olnud”.

Reichenau ütles, et ta ei seo end mehega enne, kui pole saanud ametlikku informatsiooni mehe mineviku ja usaldusväärsuse kohta: “Mul on võimatu mehe enda ütlustega rahulduda.” Kiri jõudis välisministeeriumi 18. oktoobril.⁹¹ Saadiku sõnad on isegi tasakaalukad, kui arvestada seda, et tema närvilisus torkas tollal paljudele silma ja sai teatud määral isegi põhjuseks, miks ta oma kohalt ja tegevteenistusest varsti lahkuma pidi. Juba oktoobrikuu algul nentis Rootsi välisministeeriumi pressiseff saadiku kohta, et selle närvilisus olevat samavõrd suur kuivõrd otsustusvõime vähene.⁹² Oktoobris täheldati Reichenau üliärrituvust ja kurnatust, novembris lahkus ta Stockholmist kuuajalisele puhkusele, kust tuli rahunenumalt tagasi.⁹³

Närvilisust väljendas ka see, et samal, 18. oktoobril, mil kiri jõudis Berliini, järgnes kirjale telegramm, mis teatas, et eestlane Aleksander Kesküla on taas sisse astunud ja raha soovinud. “Kas ja kui palju pean ma raha andma?” küsis saadik.⁹⁴ Vastus Reichenau kirjale valmis Berliinis alles 22. oktoobril, informeerides A.K. kontaktist Rombergiga.⁹⁵ Tõenäoliselt jõudis see ka samal päeval Rootsi pealinna, ent kuidas rahaprobleemid lahenesid, pole päris selge, küll aga sisaldab A.K. kiri samast päevast Rombergile Reichenau kohta ainult head, seda nii seoses sõbraliku toetuse kui ka temalt saadud kogenud nõuga.⁹⁶ Oma esimese raha Reichenault saab ta siiski alles detsembris. Sakslased rahaga ei laamendanud.

Kui mitte oktoobris, siis hiljemalt detsembri keskpaigaks on Reichenau arvamus Keskülast otse diametraalselt muutunud. 17. detsembril riigikantslerile saadetud telegrammis on tal A.K. kohta öelda üksnes kiidusõ-

⁸⁸ A. Moorehead. The Russian Revolution. Harper & Brothers Publishers, New York, 1958, lk. 119, 122–123, 126; S. T. Possony. Lenin, lk. 177–178; R. Pajps. Russkaja revoljucija. Čast ´vtoraja. Rosspen, Moskva, 1994, lk. 51–52.

⁸⁹ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 3, l. 43.

⁹⁰ Samas, l. 44.

⁹¹ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 2, l. 12.

⁹² I. Schubert. Schweden..., lk. 23.

⁹³ Samas.

⁹⁴ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 2, l. 8.

⁹⁵ Samas, l. 21.

⁹⁶ PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248649.

A.K. postkaart Alten-Grabow'ist (ülal)
ja professor M. R. Weyermanni kiri
Saksa saadikule Gisbert von
Rombergile.

Vello graafile Gert von Rombergile
Kerku raporti maine Maama Berliinist
on teada, et Kesküla; on loetud
on riigi hastatuse on lõpetanud. -
Minu Maama jätis Kesküla
Kesküla jätis Kesküla, kuid on
fakta, et on juba hõlpsalt võetud, et
juba on.

L218630

nu. Ta informeeris, et A.K. kavatses sõita lähipäevil Šveitsi, et korraldada seal oma asju enne ümberasumist Stockholmi ja saata mõningaid oma mõttekaaslasid Venemaale revolutsiooniliste meeleolude töötlemiseks ja destruktiivseks tegevuseks. Enam ei küsi saadik Berliinilt Keskülale raha andmiseks luba. Ta üksnes teatab, et omandamiseks ettekujutust A.K. usaldusväärsusest ja kasutamiskõlblikkusest peab riskima kümne tuhande margaga, (milleks palub küll kinnitust), ent samas lisab, et tal on mulje, et see tasub end ära: "Igal juhul ei tohi me seda meest proovile panemata jätta, kuna tema veidi professorlikud, pikaldased heietused sisaldavad palju praktilisi ja otstarbekaid mõtteid." Saadik kirjutas, et ta on palunud Keskülal end ka Berliinis välisministeeriumis esitleda ja samuti seal omi plaane arendada. Ta soovitas

teda sõbralikult vastu võtta ja tema suhtes usaldust üles näidata, ilma end siiski seejuures kuidagiviisi sidumata. A.K. reisija lubas ta teatada hiljem.⁹⁷

26. detsembril telegrafeeriski ta asevälisministrile: eestlane Aleksander Kesküla lahkus täna õhtul Berliini, kus väljub Eichendorfstrasse 4 II "bei Schmitz" ja ootab teie teateid. Saadik palus aseministrit Kesküla isiklikult vastu võtta ja temaga läbirääkimisi pidada. "Me peame tema suhtes seisukohale asuma, et eestlased vajavad meid [Reichenau allakriipsutus – K. J.]; selleks, et Vene ülemvõimu murda ja et me oleme valmis neid seejuures toetama, siiski ei tohi me tema suhtes kuidagi omi käsi siduda." Ühtlasi soovitas ta A.K. ka kindralstaabiga ühen-

⁹⁷ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 3, l. 65.

duste viia, et see saaks teada, kuidas ta kõige paremini võiks Saksa sõjalisi operatsioone toetada. Tema tegevus võinuks Reichenau arvates – selle sõna on saadik alla jooninud – “ulatuda peaaesjalikult kuni raudteede purustamiseni, rahutuste õhutamiseni ja nii edasi”.⁹⁸ Siin esineb seesugune motiiv kõige tugevamalt. Edaspidi see (kui üldse, siis võib seda oletada Balubergi ja Putilovi tehaste plaanide puhul, millest allpool) nõrgeneb ning kaob siis A.K. ja sakslaste suhetest hoo-
pis.

Reichenau soosivast suhtumisest oli Kesküla edaspidise suhtes siiski vähe kasu – saadik oli juba mahakantud mees. Võrreldes Saksa välisministeeriumi endaga oli Reichenau olnud tunduvalt aktiivsemalt meeletatud, tõmbamaks Rootsit sõtta.⁹⁹ Tema kaugem eesmärk olnud isegi Rootsi lülitamine Saksa *Reichi* analoogiliselt Badeni või Württembergiga.¹⁰⁰

Reichenau aktiivsus viis aga peatselt sel-
leni, et detsembri keskpaiku palus Rootsi kuningas Gustaf V erakirjas Saksa keisrit Wilhelm II mõlema riigi suhete huvides Reichenau ära kutsuda, kuna selle ettekan-
deid Berliinile peeti Stockholmis balanssee-
rimatuteks ja ebausaldusväärseteks.¹⁰¹ Kui-
võrd saadiku aktsiad polnud ka Berliinis kõr-
ged ja temasse suhtuti seal skeptiliselt, saigi
see teoks.¹⁰² 1915. aasta jaanuari algul kut-
suti Reichenau tagasi ja lasti aktiivsest tee-
nistusest lahti. Ta lahkus Stockholmist 17. jaa-
nuaril 1915.¹⁰³

Franz von Reichenau järglane, 1869. aastal sündinud Hellmuth von Lucius oli seevas-

tu Rootsi edasise neutraliteedi ja Saksa-Vene separaatrahu pooldaja.¹⁰⁴ Aastail 1909–1914 oli Lucius töötanud saatkonnanoonikuna Peterburis suursaadik krahv Friedrich von Pourtalési käe all. Sõja puhkedes oli Lucius peakonsul Durrësis (Durazzo), Albaania tol-
lases pealinnas, kutsuti sealt aga septembri
algul ära ja saadeti Stockholmi, kuhu oli jõud-
nud juba oktoobri algul.¹⁰⁵ Luciusel ei olnud Saksa-Rootsi suhetest mingit idealiseeritud
pilti. Kui ta neid suhteid läbi mingite prillide
nägigi, siis olid need pigem majanduspoliiti-
lised.¹⁰⁶ Sellest hoolimata tunduvad ka tema
ja A.K. suhted olevat sujunud, vähemalt pole
täheldada mingit ebakõla.

Berliinis

Uuel aastal on A.K. juba Saksamaal. 2. jaanuaril saadab ta Rombergile uusaastaõn-
nitluse postkaardiga, millel pilt tekstiga
“Gruss vom Truppenübungsplatz Alten-
Grabow” ja tekst: “Konzentrationslager
Alten-Grabow b. Magdeburg.”

Seal oli vene sõjavangide laager.¹⁰⁷ Ta ra-
porteerib, et kõik ülesanded Saksamaal on
õnnelikult sooritatud.¹⁰⁸ Teades A.K. kommet
saata postkaarte piltidega kohtadest, kus ta
oli või millel oli tema jaoks mingi tähendus,
võib julgelt oletada, et hetkel oli ta seal. 6. jaanuaril on ta juba Berliinis, kus aadressil
“Hotel Baltic gegenüber den Stettiner Bahn-
hof Invalidenstrasse 120-121” lubab sõita
Šveitsi niipea, kui asjad Nadolnyga korralda-
tud.¹⁰⁹

⁹⁸ Samas, l. 80.

⁹⁹ W. M. Carlgren. Neutralität oder Allianz, lk. 22.

¹⁰⁰ I. Schubert. Schweden..., lk. 15.

¹⁰¹ W. M. Carlgren. Neutralität oder Allianz, lk. 72–73.

¹⁰² I. Schubert. Schweden..., lk. 24; W. M. Carlgren. Neutralität oder Allianz, lk. 74.

¹⁰³ I. Schubert. Schweden..., lk. 25, 30.

¹⁰⁴ I. Schubert. Schweden..., lk. 75.

¹⁰⁵ Samas, lk. 27.

¹⁰⁶ Samas, lk. 29.

¹⁰⁷ J. G. Temkin. Bernskaja konferencija..., lk. 115.

¹⁰⁸ PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248662.

¹⁰⁹ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 3, l. 91. Aeg on sellele hoonel armuline olnud. Praegu paikneb sel aadressil, välimusest tõepoolest üle-eelmise sajandivahetuse või varasema aja mitmekorruselises kivimajas *Senioren domicil*, vanadekodu.

Kurt Riezler (1882–1955)

Kõik Keskülaga seotud kirjad adreeserisid saadikud riigikantsler Bethmann Hollwegile, kes oli ühtlasi ka ametlikult välisminister. Kas ja kuidas need ka tema lauale jõudsid, on iseasi. Küll on aga loogiline, et rööbiti välisministeeriumiga võis nendega tutvuda ka Keskülaga ühealane, temast kõigest kuu vanem kantsleri abi Kurt Riezler. Sellekohast otsest tõendit paraku pole. Kaudselt on see tõestatav, ehkki mitte sajabrotsendilise kindlusega, kuid vastav loogiline jada viiks meid peateemast praegu liiga palju kõrvale ja ka ajaliselt väljapoole artikli raame, mistõttu eelistan selle probleemi juurde kunagi eraldi tagasi pöörduda.

Riezleri tegevusvaldkonna täpsem määratlus puudus, kuid oli üsna ulatuslik. Ta kirjutas kantsleri kõnesid, tegeles Venemaa revolutsioneerimisprobleemide, kuid ka Saksamaa sisepoliitiliste küsimustega. Ta töötas tihedas kontaktis kantsleriga. Teda on nimetatud ka Bethmanni erasekretäriks. Kõige täpsemalt võiks tema ametit kohustusteringi järgi defineerida referendina poliitilise sõjapidamise alal.¹¹⁰ Ehk ka kantsleri parema käena teatavates valdkondades. Enne kantsleriks saamist oli Bethmann väga vähe, kui üldse, tegelnud välispoliitikaga ja tema kogenematus rahvusvaheliste suhete alal oli põhjuseks, miks ta ses suhtes tugines Riezlerile.¹¹¹ Bethmann ja Riezler arutasid sageli situatsioone ja formuleerisid omi seisukohti, tegid selgeks puudusi ja täpsustasid omi vastuväiteid.¹¹² Riezler oli vestluskaaslane, kelle seltsis temast 26 aastat vanem kantsler arutas tunde põhilisi valitsemis-, eriti välispoliitilisi probleeme. Milliseid probleeme ja kuidas Riezler käitles, saab aga teada tema päevikulehtedelt.

1972. aastal koondasid sakslased kaante

vahele Riezleri vaimse pärandi – päevikud, artiklid, tähtsamad dokumendid. Eriline uudis oli tema päevik: kiiruga märkmikesse või taskuraamatusse, mõnikord ka lihtsalt lahtistele paberilehtedele pliiatsiga tehtud spontaansed ülestähendused inimestest, muljetest, mõtetest, meeleoludest. Ise oli ta teinud korralduse need oma surmajärgselt hävitada. Pärast pikki kõhklusid otsustati lahkunu viimane tahe siiski täitmata jätta. Tema märkmed olid seda tähtsamad, et riigikantsleri enda arhiiv oli Teise maailmasõja ohvriks langenud.¹¹³

Riezleri tegevuse tegelik juhtmotiiv oli rahuvõimaluste kalkuleerimine ja rahu kujundamine. Esimest korda kõlas see Marne'i lahingu kõrgepunktis. Sealpeale hakkas ta kantslerile ette kandma, millisena ta rahutingimusi ette kujutab.¹¹⁴ Päevik ilmutab, et aastavahetusel 1914–1915 tegeles Riezleri mõte aktiivselt Venemaaga. 22. novembril arutles ta pikalt Venemaast ja võimalusest, et Saksamaa võiks muutuda Venemaa vasallriigiks. See kordus neli päeva hiljem ja detsembri algul. 23. detsembril mõtiskleb ta rahuvõimalusest Venemaaga ja 11. jaanuaril küsib ta endalt: kas separaatrahu Venemaaga? Samas kurdab ta endi saamatuse üle ette valmistada Vene revolutsiooni ja vajadust suurendada Poola juutide osa Vene mässudes, mis oli tähtis ka poliitiliselt, sest Venemaa olevat võimalike rahuläbirääkimiste puhul ikka veel paremas positsioonis. 26. jaanuaril on taas kõne all Vene revolutsiooni võimalikkus.¹¹⁵

Rudolf Nadolny (1873–1953)

Kindlasti on aga nende seas, kellega A.K. Berliinis lävis, Rudolf Nadolny, Saksamaa suursaadik Moskvast aastail 1933–1934. Tema kohta olen kunagi kirjutanud, et võis olla tõe-

¹¹⁰ K. Riezler. Tagebücher. Aufsätze, Dokumente. Eingeleitet und herausgegeben von Karl Dietrich Erdmann. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1972, lk. 55.

¹¹¹ W. C. Thompson. In the Eye of the Storm. Kurt Riezler and the Crises of the Modern Germany. University of Iowa Press, Iowa, 1980, lk. 22–23.

¹¹² Samas, lk. 7–11.

¹¹³ K. Jaanson. Kurt Riezleri *Mitteleuropa*. – Diplomaatia 2003, nr. 1, lk. 15.

¹¹⁴ K. Riezler. Tagebücher, lk. 55–56.

¹¹⁵ Samas, lk. 228–229, 230–231, 232, 233, 235, 237, 239, 240, 241, 243.

näoline, et just Keskülalt omandas viimane oma esimesed teadmised bolševike kohta.¹¹⁶ Nüüd on see kindel. Hiljemalt jaanuarist 1915 oli kapten Nadolny, *Sektion Politik*i esimene “pealik”, keda Saksamaa Liitvabariigi suursaadik Moskvast 1950. aastail Hans Kroll on oma sõbraks nimetanud,¹¹⁷ tihedas kontaktis Aleksander Keskülagi. 5. jaanuaril 1915 kirjutas A.K. Berliinist kellelegi professor M. R. Weyermannile Bernis, et tema siinsed asjad kapten Nadolnyga on korraldatud.¹¹⁸ Mujalt selgub, et suhe Nadolnyga on liikuma hakanud Zimmermanni vahendusel.¹¹⁹

Ässitustegevusega (sks. k. *Aufwiegelung*) tegelesid keisririigis kaks organit: välisministeerium ja nimetatud *Sektion Politik*, mis alus kindralstaabi poliitilisele osakonnale.¹²⁰ Välisministeeriumi käes oli asja üldine juh-

timine, seal otsustati, missuguseid mässulisi liikumisi ühes või teises riigis, meid huvitavas seoses siis Venemaal, õhutada ja toetada. Operatiivtöö lasus kindralstaabi nimetatud eriosakonna õlgadel. Selle tegevust finantseeriti suuresti, kuid siiski ainult osaliselt välisministeeriumi poolt, viimane varustas agente ka vajalike dokumentidega.¹²¹

Sõjaväelasi endiselt eriti ei usaldatud – Rudolf Nadolny oli karjääridiplomaat,¹²² kes sai sellesse ametisse sõja puhkedes.¹²³ Samas oli *Sektion Politik*il siiski ka saladusi välisministeeriumi ees – nii näiteks ei teadnud viimane midagi šveitsi töölisliikumise tegelase Robert Grimmi salajastest sidemetest “seksiooniga”.¹²⁴ Arhiiv sisaldab kümneid Nadolny dokumente Keskülalt ja ka Keskülale. Sakslase mälestusteteosest on Aleksander

¹¹⁶ Maaleht 24.09.1998.

¹¹⁷ H. Kroll. Lebenserinnerungen eines Botschafters. Kiepenheuer & Witsch, Berlin, 1968, lk. 66. Suures riigis ja tõsisel poliitilises kultuuris diplomaatiline järjepidevus püsib kadestamisväärselt üle aegade ja režiimide ja võimuvahetuste.

¹¹⁸ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 3, l. 91. Väärrib märkimist, et paljud A.K. poolt professor Weyermannile lähetatud postkaardid jõudsid miskipärast ilmselt kui mitte varem (ja ka hiljem), siis 1916. aasta alguse paiku Saksamaa Berni saatkonnas sisuliselt Aleksander Kesküla kohta koostatud toimikusse. See kandis pealkirja “Kesküla und russische revol. Propaganda (K.R.)”, mille kohale oli punase pliatsiga hästi suurelt ja silmatorkavalt kirjutatud “Kes.” ning ka see punase joonega alla tõmmatud (PAAA, Secret 11, Varia III, 1). Kas oli prof. Weyermann postkast? Ei tea. A.K. oli kuulunud professor Weyermanni loenguid (PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248691). Ja kirjad olid siiski isiklikku laadi.

¹¹⁹ PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248667.

¹²⁰ G. Katkov. German Political Intervention..., lk. 70. Võrreldes Briti, Prantsuse ja Vene analoogidega oli Saksa salaluure enne Esimest maailmasõda alles kujunemas. 20. sajandi algul piirdus keiserliku Saksamaa luureorganisatsioon tosinna ohvitseriga, kelle huvivaldkonnas tohtis olla üksnes naaberriikide sõjavägi, ei midagi muud. Sõjavägi ei tohtinud puutuda poliitikasse, ka luure valdkonnas mitte, seda jälgisid valvsalt nii välisministeerium kui ka parteid. Saksamaal puudus poliitiline luure. Mittesõjalise teabe kogumisega tegeles küll välisministeerium, kuid seegi ei olnud sugugi alati poliitiline. Seejuures polnud välisministeeriumi ja sõjaliste institutsioonide vahel mingit luurealast koostööd. Omaette, iseseisva teabeteenistuse rajamist alustas kindralstaap alles 1912. aastal. Vastav organ kandis nimetust III B osakond ja Esimese maailmasõja puhkedes töötas selles ligikaudu 80 ohvitseri, kes aga alles õppisid oma ametit. Eriti raske oli luurata Venemaa suunal. Takistasid nii keelebarjäär kui ka tsaaririigi hügelterritoorium (G. Buchheit. Der deutsche Geheimdienst. Geschichte der militärischen Abwehr. München, 1966, lk. 18–22). Pealegi suhtus Berliin kaua Venemaaasse lojaalselt, mille üks väljendusi oli seegi, et hoolimata ammusest liitlассuhetest ühendasid Saksa ja Austria-Ungari salateenistused oma jõupingutused Vene-alase informatsiooni kogumise valdkonnas alles novembris 1910 ehk praktiliselt ligi inimpõlvkond pärast Kolmiklidi sõlmimist. See kokkulepe küll parandas Keskriikide olukorda, kuid ainult osaliselt. Austerlastel oli küll pikemaajaline ja suurem Vene-alane kogemus, kuid Viin oli vaene ja järelikult polnud tal piisavalt vahendeid luuretegevuse igakülgeks arendamiseks. Ja enamus austerlaste Vene-alasest kaadrist oli poola ja ukraina päritolu, millest tingituna oldi küll kursis sellega, mis toimus nende aladel, kuid muu Venemaa oli ikkagi katmata (S. T. Possony. Lenin..., lk. 134). Pealegi katkes sõja alguses enamik loomisolevaid võrke ja kõike tuli alustada taas algusest peale (A. Moorehead. The Russian Revolution, lk. 113).

¹²¹ G. Katkov. German Political Intervention..., lk. 72.

¹²² Samas, lk. 71; S. Zetterberg. Die Liga..., lk. 49.

¹²³ R. Nadolny. Mein Beitrag. Limes Verlag, Wiesbaden, 1955, lk. 40.

¹²⁴ G. Katkov. German Political Intervention..., 72–73.

Kesküla nime aga muidugi asjatu otsida. Venemaa kogemus Nadolnyl juba oli. Aastail 1903–1907 oli ta töötanud Saksamaa konsulaadis St. Peterburgis.¹²⁵

Juba esimesel sõjasügisel keskendusid Berliini revolutsioneerimisponnistused üha enam Venemaale, haarates ala Soomest Taga-Kaukaasiani, kuid seda ühe erandiga. Selleks erandiks oli Baltikum, seejuures Baltikum kitsamas mõttes, täpsemalt eestlaste ja lätlastega asustatud alad. Leedumaasse suhtuti juba veidi teisiti, rääkimata Soomest, mis oli üks vastavate pingutuste keskmeid. Sellise eristamise põhjuseks oli, esiteks, et ei tahtud valmistada sinisele senisele ülemklassile, baltisakslastele, sekeldusi, teiseks – soov liita need alad võidu korral Saksamaaga.¹²⁶

Kontrollimine jätkus. Kuigi A.K. oli arvamusel, et tema suhted Nadolnyga on korraldatud, saatis viimane kümmekond päeva hiljem Berni telegrammi, pärides, kas vene lane Alexander Kesküla on seal tuttav, kas ta tundub usaldusväärseks ja kas tal on mõju revolutsionääride ringkonnis?¹²⁷

Valdava osa A.K. ja Rudolf Nadolnyga seotud materjalidest 1915. aasta alguskuudel moodustab kirjavahetus, mis on pühendatud kellegi Aleksander Blaubergi ja Putilovi tehaste plaanidele.¹²⁸ Lugu ise võiks moodustada väikese artikli. Ent süvenemise praegusel tasandil tundub, et tegu oli A.K. abiga kaasmaalasele, kellega koos oli Šveitsis loenguid kuulanud, et see pääseks välja sõjavangide või interneeritute laagrist Saksamaal¹²⁹ ja tagasi kodumaale. Lugu jõuab lõpule märtsis, mil A.K. saab teada,

et Blauberg on Venemaale jõudnud ja et kaks tema kirja ootavad Kesküla Stockholmis. Nende kirjade pärast sõidab A.K. taas üle Berliini Stockholmi, teel ka Saksa välisministeeriumi külastades.¹³⁰ Igal juhul jäid Putilovi tehased terveks, kuid see probleem ei tekitanud mingit mittemõistmist A.K. ja Berliini vahel.

Venemaa III: 19. jaanuar 1915

19. jaanuaril saadab just Zürichisse jõudnud A.K. von Rombergile käsitsikirjutatud kirja, milles kommenteerib selle kirjaga saadetud (kuid säilikus paraku puuduvat) dokumenti, mis oli ta endast üsna välja viinud.

A.K. sõnutsi illustreerib dokument tema prognoose vene (sulgudes ka *moskovit*.) demokraatia kohta ja see kujutavat selle demokraatia sõjakuulutust rahvusrevolutsioonile Venemaal. A.K. hinnangul valitsevat nüüdsest peale Venemaa demokraatia raames kodusõja olukord ja ta tõmbab paralleeli situatsiooniga Sotsialistlikus Internatsionaalis augustis 1914.

Seejuures iseloomustavat rünnaku salakavalus ja alatus vene “kultuuri”. Kogu see asi on Kesküla iiveldama pannud: “Siiski – see on alles algus...” Tundub, et see on midagi, mis seotud Ukrainaga, sest A.K. jätkab, et tema asub otsustavalt ukrainlaste poolele ja et see vastik rünnak tõendab ukrainlaste liikumise ohtlikkust Venemaa jaoks, liikumise, mida seni oli kõrgilt igno-

¹²⁵ R. Nadolny. Mein Beitrag, lk. 18–22.

¹²⁶ F. Fischer. Deutsche Kriegsziele. Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–1918. – Historische Zeitschrift 1959, Bd. 188, lk. 296–297.

¹²⁷ PAAA, Auswärtiges Amt. Geheime Akten betreffend den Krieg 1914. Unternehmungen und Aufwiegungen gegen unsere Feinde in Russland, besonders in Finland und den russischen Ostseeprovinzen. Wk, 11c, secr., Bd. 4, l. 14.

¹²⁸ Samas; PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 4, l. 14, 28, 32, 39, 60, 113; PAAA, Auswärtiges Amt. Geheime Akten betreffend den Krieg 1914. Unternehmungen und Aufwiegungen gegen unsere Feinde in Russland, besonders in Finland und den russischen Ostseeprovinzen. Wk, 11c, secr., Bd. 5, l. 13, 17; PAAA, Auswärtiges Amt. Geheime Akten betreffend den Krieg 1914. Unternehmungen und Aufwiegungen gegen unsere Feinde in Russland, besonders in Finland und den russischen Ostseeprovinzen. Wk, 11c, secr., Bd. 6, l. 7.

¹²⁹ PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248691.

¹³⁰ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 6, lk. 7.

reeritud. A.K. lubab suuliselt – *mündlich* – loo juurde tagasi tulla.¹³¹ Pole võimatu, et see dokument viis A.K. mõttele enne Skandinaaviasse asumist Viinis ära käia.

Ukraina

Ta siirdub sinna, et konsulteerida Bundi tegelastega, väidab Possony.¹³² Väide võib viia mõttele, et tegu oli Bundi, 1897 Vilniuses rajatud Venemaa, Poola ja Leedu Üldise Juudi Töölise Liiduga.

Ilmselt see siiski nii ei olnud. Esiteks on arhiividokumentides juttu siiski üksnes ukrainlaste organisatsioonist ehk keskusest.¹³³ Teiseks on nendest kui ukrainlastest, kellele A.K. läks Viini kontakte looma, aru saanud ka Senn.¹³⁴ Ja kolmandaks on Moorehead, kes on oma vastava peatüki kirjutanud peamiselt (kui mitte ainult) Possony materjalide alusel, kirjutanud Bundi nimetuse lahti ka pikemalt: tegu on Ukraina Vabastamise Bundiga, mille üks liidreid oli sotsiaaldemokraat Marian Melenevsky.¹³⁵

Mingid sidemed ukrainlastega olid Keskülal muide ka juba esimese Rootsi-sõidu eelsest ajast.¹³⁶

Venemaa IV: 24. veebruar 1915

24. veebruaril 1915 informeerib Romberg täiesti salajases kirjas, mida oli A.K. talle rääkinud oma senisest tegevusest Šveitsis. Vene sotsialistidest on tal mulje, et need näevad Šveitsis oma peaülesannet saksa sotsiaaldemokraatide lõhestamises ja nende võitmises rahu poole, millega nad ajavad kaudselt sama asja, mida Vene valitsuski. Ainult äärmustiib tegevat panuse Saksa võidule. Rahvustele ei lootnud A.K. neilt mingit abi; kui, siis ehk samalt äärmustiivalt. A.K. oli käinud Viinis eesmärgiga luua side Ukraina keskusega ja leidnud seal soodsat vastuvõttu, et üheskoos asutada kõigi Venemaa mittevene rahvuste ühendus. Poolakate poole polnud ta esialgu pöördunud, kuid nende esindaja Krakovi keskusest oli ise ta üles otsinud ja koostööd pakkunud.

Eri pooltega peetud läbirääkimiste tulemuseks oli kokkulepe korraldada läbirääkimised, esialgu tõenäoliselt Šveitsis, millest võtaksid osa Poola Sotsialistliku Partei esindajad Krakovist, ukrainlased, eestlased, valgevenelased, leedulased, Venemaa rumeenlased, grusiinid, Venemaa muhameedlased ja võib-olla ka soomlased. Nende läbirääkimiste eesmärk oleks programmi koostamine kongressi tarvis, mis A.K. soovil peaks kut-

¹³¹ PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248664-6.

¹³² S. T. Possony. Lenin, lk. 176.

¹³³ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 4, l. 113.

¹³⁴ A. E. Senn. The Russian Revolution in Switzerland, 1914–1917. The University of Wisconsin Press, 1971, lk. 63

¹³⁵ A. Moorehead. The Russian Revolution. lk. 115, 288.

¹³⁶ Vt. PAAA, Secret 11, Varia III, 1, l. 248651. Seoses A.K. selle Viinis-käigu ja ka edasise liikumisega 1915. aastal ei saa ma jätta täheldamata üht sünkroonsust, mis oli äratanud minu tähelepanu juba enne seda, kui vestlesin veebruaris 1998 professor Juan Linziga, kes rääkis Brokaw Rasinowist (Vt. K. Jaanson. Juan Linz ja eestlane Aleksander Kesküla. – Akadeemia 2002, nr. 2, lk. 248–249). Nimelt sünkroonsus A.K. ja Jacob Fürstenbergi *alias* Ganetski *alias* Hanecki liikumistes 1915. aastal. Gautschi andmetel tuli Hanecki 22. veebruaril 1915 naise ja pojaga Viinist Zürichisse. Samas pole võimatu, et Hanecki on olnud Zürichis juba mõnda aega varemgi, kuid see ei muuda minu kahtlustes midagi. Nimelt saatis Lenin juba 9. veebruaril 1915 Ganetskile Zürichisse kirja, kuid seda kirja “nõukogude” ajal miskipärast siiski ei publitseeritud, sest “Biograafiline kroonika” viitab selle puhul vaid arhiivile (Vladimir Il’ič Lenin. Biograafieskaja xronika, lk. 318). Publitseeritud on küll 17. veebruari kiri (Vladimir Il’ič Lenin. Biograafieskaja xronika, lk. 321–322). Ligikaudu samal ajal saabus ka A.K. Šveitsi tagasi. Šveitsist lahkus Hanecki oktoobris 1915 (W. Gautschi. Lenin als..., lk. 327). Samal ajal asus ka A.K. püsivamalt Skandinaaviasse, Stockholmi (Yale University Library. Manuscripts and Archives. Kesküla Papers. Group 311, box No. 3). Või see, et nad Stockholmis 1917 elasid ligistikku? (Vt. M. Futrell. Northern Underground, lk. 195.) Ent pole võimatu, et ma olen vandenõuteooriate võimuses.

sutama kokku Stockholmis ülesandega moodustada rahvuste liit (*Block*), mis eksisteeriks edasi ka pärast rahu sõlmimist kuni lõpliku vabanemiseni Vene ikkest.¹³⁷

A.K. soovib, niipea kui eelläbirääkimised läbi, asuda tagasireisile Stockholmi ja loodab, et agitatsioon tema kaasmaalaste seas on nii kaugele jõudnud, et ta võib asuda praktiliste ülesannete juurde. Saadik ei saa märkimata jätta, et torkab silma, et Kesküla uudised Venemaalt ei kinnita seni ülemrabi Taggeri ootusi. Viimase lõigu oli keegi lugeja teksti kõrval joonega ära tähistanud.¹³⁸

Venemaa V: 6. märts 1915

6. märtsil tülitab saadik taas riigikantslerit. A.K. on saanud vahepeal Peterburist teateid, mis lähenevad Taggeri teadetele. Nende kohaselt on patriootiline suund sotsiaaldemokraatide seas otsustavalt taandumas. Sealsed töölised on täielikult sõja vastu. Ligi tuhat töolist on vangistatud ja välja saadetud, millega valitsus järeleproovitud praktika kohaselt aitavat ise kaasa liikumise levitamisele üle kogu maa. A.K. juhtinud taas tähelepanu agitatsioonile, mida Šveitsis arendatakse välismaiste ja kohalike sotsialistide poolt Liebkechti vaimus riigis viibivate saksa tööliste seas. Kui need töölised, kas armeesse kutsutuna või muul põhjusel Saksamaale tagasi pöörduvad, levitavad nad neid vaateid edasi. Romberg on enda sõnutsi salamisi juhtinud sellele asjaolule autoriteetsete Saksa sotsiaaldemokraatide tähelepanu.¹³⁹

¹³⁷ Vt. ka K. Jaanson. Eestlane Aleksander Kesküla ja Rahvuste Uniooni III konverents Lausanne'is 1916. aastal. – Akadeemia 2000, nr. 9, lk. 1834.

¹³⁸ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 5, lk. 100–101

¹³⁹ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 5, lk. 125.

¹⁴⁰ Z. Zeman i V. Šarlau. Parvus – kupec revoljucii. Telleks, N'ju-Jork, 1991, 13, 17, 18, 21, 23, 26, 29, 31.

¹⁴¹ Samas, lk. 34.

¹⁴² Samas, lk. 42–46.

¹⁴³ Samas, lk. 38.

¹⁴⁴ Samas, lk. 61–62.

¹⁴⁵ Samas, lk. 66–69.

¹⁴⁶ Samas, lk. 70–71.

¹⁴⁷ N. Krupskaja. Lenin. Moskva, 1959, lk. 68.

Parvus (1867–1924)

Erinevalt eestlasest Aleksander Keskülast, kes oli sakslastele täiesti tundmatu, kelle taustagi nad ei saanud uurida (kui tänapäevaselt öelda) ja kes pidi end neile alles tõestama, oli Alexander Helphandi (ka Gelfand) näol tegu Saksa võimudele vägagi tuntud tegelasega.

See Minski kubermangus sündinud juut oli omandanud keskhariduse Odessas ja lahkunud 1887. aastal sünnimaalt, esialgu kaheistkümneks aastaks. 1888. a. astus ta Baseli ülikooli, kus kaitses 1891. a. doktorikraadi. Kolinud samal aastal üle Saksamaale, hakkas ta aktiivselt osalema Saksamaa sotsiaaldemokraatlikus liikumises. Tema esimesed artiklid ilmusid selle partei ajakirjanduses aasta lõpul.¹⁴⁰ Kaks aastat hiljem oli situatsioon juba selline, et Preisi võimud saatsid ta revolutsioonilise propaganda pärast Berliinist välja.¹⁴¹

Edasi toimetas Helphand töölislehti Saksimaal, just tema toel tuli poliitikasse nooruke Rosa Luxemburg. Helphand algatas sotsiaaldemokraatlikus ajakirjanduses diskussiooni sotsialistliku taktika üle.¹⁴² Alates 1894. aastast kasutas ta pseudonüümi Parvus.¹⁴³ Kuni 1898 sai ta sule sappa ka Saksimaal võimudelt, mis sundis teda kolima üle Baieri pealinna Münchenisse.¹⁴⁴ Samas tärkas temas taas huvi sünnimaa vastu. Kasutades valepassi, võttis Parvus mais 1899 ette mitmekuulise pika reisi mööda Venemaad, mille eesmärk oli uurida piirkondi, mida oli tabanud näljahäda. Reisist valmis raamat.¹⁴⁵

Naasnud Venemaalt, hakkas ta tihedamalt lävima vene emigrantidega, üheks neist oli temast kolm aastat noorem Vladimir Uljanov, kes juba asumisel olles oli imetlenud Parvust kui “talendikat saksa publitsisti”. Neil emigrantidel aitas ta alustada Iskra, revolutsiooniliste marksistide esimese ülevenemaalise ajalehe väljaandmist. Tänu Parvusele asus lehe toimetis Münchenisse.¹⁴⁶ Baieri pealinnas elades lävisid Lenin ja Krupskaja eeskätt ja peamiselt Parvusega.¹⁴⁷

Ent 1905. aastal pühkis Parvus jalgadelt Müncheni tolmu ja siirdus Venemaale St.

Peterburgi, jõudes sinna just oktoobristreigi ajaks, mil Trotskist ja Parvusest said Peterburi nõukogu juhid. Oligi viimane aeg, sest jäänuks ta kauemaks Saksamaale, ähvardanuks teda väljasaatmine ka Baierist.¹⁴⁸ Oktoobristreik lõppes ebaõnnestunult, politsei tabas Parvuse aprillis 1906, ta sai kolm aastat väljasaatmist Turuhanskisse. Teekonda sinna alustas ta 4. septembril, kuid, konvoi täis jootnud, põgenes sihtkohta jõudmata ja 1906. aasta novembrikuu algul ületas ta käsikirju täis kohvriga Vene-Saksa piiri, lahkudes sedakorda sünnimaalt juba igaveseks.¹⁴⁹

Edasi ringles Parvus publitsistina Saksamaal, jäämata kusagile kauaks. Suvel 1910 siirdus ta Viini, sealt novembri algul Osmani impeeriumi pealinna, kavatsedes viibida Bosporuse ääres kolm kuud, kuid oli seal viis aastat,¹⁵⁰ ajades kokku hiigelvaranduse viisil, millest on mitmeid versioone, kuid mitte ühtki üheselt aktsepteeritud.

8. jaanuaril 1915 informeeris Saksamaa Konstantinoopoli saadik, et Parvus on arvamusel, et Vene demokraadid saavutavad oma eesmärgid üksnes tsarismi täieliku likvideerimise ja Venemaa jaotamise läbi väiksemateks riikideks. Teisest küljest ei saa aga Saksamaa olla täielikult edukas, kui ta ei läida Venemaal lõkkele revolutsiooni. Venemaa kujutab endast alati ohtu, seda ka pärast sõda, kui ta ei ole jagatud osadeks. Seepärast on Saksamaa huvid identsed vene revolutsionääride omadega, kes juba ongi asunud tegutsema. Häda on aga selles, et “menševikud pole veel ühendanud oma jõude bolševikega, kes on juba asunud tegevusse” ja “ta näeb enda ülesannet ühtsuse loomises ja ülestõusu organiseerimises laial alusel”. Seepärast palus

Parvus võimalust esitada oma plaane Berliinile.¹⁵¹ Ilmselt pole Parvus enam kursis Vene sotsiaaldemokraatliku liikumise siseolukorraga ega kujuta ette parteis tekkinud lõhe sügavust.

Juba ülejärmisel päeval annab riigisekretär von Jagow korralduse dr. Parvus Berliinis vastu võtta.¹⁵² Kolm päeva hiljem täpsustas Jagow välisministeeriumile, et peakorter kavatseb saata kohtumisele Parvusega Riezleri, kuid Parvus ei pea teadma, et Riezler tuleb peakorteri poolt.¹⁵³

A.K. oli pöördunud Rombergi poole Berliinis 1914. aasta 7. septembri paiku, seega üsna täpselt neli kuud varem. Kuid Parvuse saabumine Berliini venib veelgi. Ta jõuab sinna alles 6. märtsil, ligi kaks kuud pärast Keskülat. A.K. kontaktivõtmisest Rombergiga oli möödas aga pool aastat. Ajaks, mil Parvus Berliini jõudis, oli Kesküla lisaks Stockholmile jõudnud ka Viinis ära käia ning oli ammu Šveitsis tagasi.

Parvuse 18-leheküljeline ettekanne, mis kandis pealkirja “Ettevalmistused poliitiliseks massistreigiks Venemaal”, on dateeritud 9. märtsiga.¹⁵⁴ Moorehead märgib, et sellest sai Berliini Venemaa revolutsioneerimise strateegiline kavand.¹⁵⁵ Samas andsid sakslased Parvusele esimese miljoni marku,¹⁵⁶ mis moodustas täpselt poole Saksamaa Vene revolutsiooni alasest eelarvest sel ajal. Parvuse organisatsioon käivitus 1915. aasta suvel. Kuid selleks ajaks, kui Parvus ilmus Wangenheimi juurde, ei olnud Lenin, Berliini Venemaa revolutsioneerimispingutuste tegelik sihtmärk, sakslastele enam mingi uudis!

Ma ei julge väita, et A.K. oleks selleks ajaks produtseerinud sakslastele rohkem le-

¹⁴⁸ Z. Zeman i V. Šarlau. Parvus – kupec revoljucii, lk. 73, 87, 102.

¹⁴⁹ Samas, lk. 113, 119–120.

¹⁵⁰ Samas, lk. 135, 150, 152.

¹⁵¹ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 3, l. 96. Z. A. B. Zeman. Germany and..., lk. 1–2.

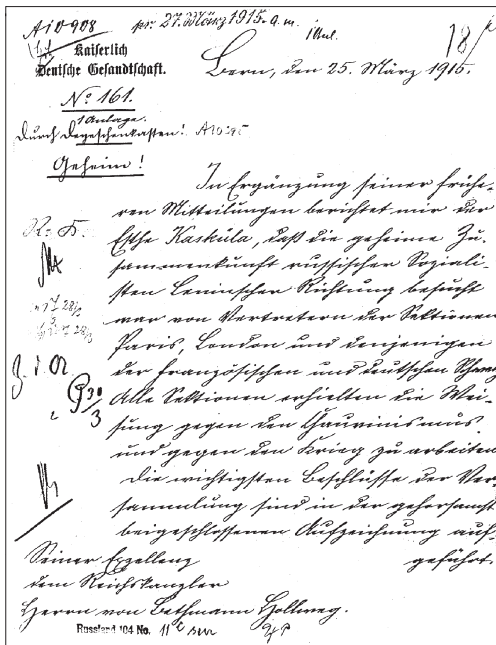
¹⁵² PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 3, l. 105.

¹⁵³ Z. A. B. Zeman. Germany and..., lk. 2.

¹⁵⁴ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 5, l. 126–145; Z. A. B. Zeman. Germany and..., Appendix I, lk. 140–152; Tajna oktjabr'skogo perevorota. Lenin i nemecko-bol'shevistskij zagovor. Dokumentõ, stat'i, vospominanija. Izdatel'stvo Aletenja, Sankt-Peterburg, 2001, lk. 124–136.

¹⁵⁵ A. Moorehead. The Russian Revolution, lk. 115.

¹⁵⁶ Z.A.B. Zeman. Germany..., lk. 3.

Saadiku kiri riigikantslerile, millega ta edastas bolševike Berni 1915. aasta märtsikonverentsi materjalid. Saadik on eksinud A.K. nime kirjutamisel.

hekülgi dokumente kui Parvus, ent samas suurusjärgus oli see lehekülgede ehk tähe-märkide arv kindlasti. Rääkimata, et kuni selle ajani oli A.K. sakslastega üksjagu juba rohkem lävinud. Ent ajalooteaduses on tihti raske kujunenud skeeme murda ja muuta. Moorehead, esimene, kes Keskülalt pikemalt kirjutab, alustab Parvusest, ja alles siis, ajal-ist järjestust rikkudes, jõuab Keskülani, hin-nates teda küll "niisama kasulikaks ja infor-meerituks kui Parvus".¹⁵⁷ Nii on see suuresti ka edaspidi jäänud, seda enam, et mõni aas-ta hiljem jõudis trükimusta juba nimetatud Zemani ja Scharlau monograafia, kust on või-malik saada Parvuse kohta materjali. Kesküla kohta on see seni suuremalt jaolt puudunud. Seni kõige adekvaatsem käsitlus A.K. ja Le-nini suhetest on rahvusvahelisel areenil ilmu-nud šveitslase Willi Gautschi sulest.¹⁵⁸

Venemaa VI: 14. märts 1915

14. märtsil teatas Romberg riigikantsleri-le, et A.K. teated vene revolutsionääride ring-kondadest kõlavad üha soodsamalt. Nende kohaselt oli umbes kaheksa päeva tagasi Ber-nis toimunud tuntud (või tuttava? – *bekannte*) Lenini juhtimisel kümmekonna Prantsus-maalt ja Šveitsist tulnud revolutsionääri täies-ti salajane kokkutulek, (teksti kõrval lõigu algus joonega ära märgitud), kes kõik, välja arvatud üks, olid astunud välja Venemaa kao-tuse poolt sõjas. See tähendas täielikku ja ülitähtsat pööret seni Lenini ja tema inimes-te juures täheldatud hoiakus. A.K. pidas sel-le põhjuseks Vene valitsuse drakoonilisi abi-nõusid sotsialistlike duumaliikmete vastu ja arvukaid arreteerimisi Peterburis, mis olid tööliste hulgas põhjustanud tugeva käärimi-se, nii et nüüd ka välismaal elavad vaimsed juhid pidid võtma teravama tooni. Revolutsionääride hulgas Venemaal, kelle seas Le-nin naudib üha suuremat lugupidamist, ära-tab teave tema seisukohavõtust tugevat mul-jet; mitte väiksem pole ka mõju, mis see aval-dab tuhandetele Prantsusmaal elavatele vene-lastele. Et Pariisis ja St. Peterburgis haka-takse viimaste hoiaku üle rahutust tundma, järeldub juba teisest seoses mainitud teatest, mille kohaselt Prantsuse valitsus on venelas-te seas ette võtnud arvukaid vahistamisi ja saadab neid Prantsuse armeesse.

AK soovitas ka püüda veelgi enam mobi-liseerida juudi kogukonda Venemaa vastu. Kindlaim vahend olevat anda Poola juutide-le väljavaade vabanemisele ja kiita neid tee-neid, mida nad on Saksa üritusele osutanud. See kutsus välja Venemaa valitsuse poolt te-ravamaid abinõusid juutide vastu ja see jäl-legi Prantsuse, Inglismaa ja Ameerika juuti-de proteste. Venemaal valitseb selletagi pa-hameel Prantsuse juutide hoiaku suhtes, olen ma juba varem teatanud, lisas Romberg omalt poolt. Kogu see lõik algusest peale on

¹⁵⁷ A. Moorehead. The Russian Revolution, lk. 118.

¹⁵⁸ W. Gautschi. Lenin als Emigrant..., lk. 165–191; W. Gautschi. Ein glühender estnischer Patriot. – Max Schweitzer (Hrsg.). Zwischen Tallinn und Zürich. Schweizerisch-estnisches Lesebuch. Werdverlag, 2002, lk. 131–138.

teksti kõrval pliiatsiga ära märgitud. Lähe-
malt kannab A.K. oma tegevusplaani Ber-
liinis ette isiklikult, lubab Romberg.¹⁵⁹ 25.
märtsil saadab Romberg Berliini ka Lenini
kirjutatud bolševike Berni konverentsi reso-
lutsioonid. Trükis avaldati need 29. märtsil,
s.o. neli päeva hiljem.¹⁶⁰

Jutt on 1915. aasta 27. veebruarist 4. mär-
tsini Bernis Länggassstrasse 17 kohvikus
"Schweizerbund" toimunud bolševike nn.
Berni konverentsist.¹⁶¹ VSDTP välismaiste
sektsoonide Berni konverentsi (1915) otsu-
sed kujutasid endast "nõukogude" teaduse
hinnangul "... uut etappi bolševike võitluses
rahvaste imperialistlikust sõjast revolutsioo-
nilise väljumise ja rahvusvahelise tööliklas-
si liitumise eest proletaarse internatsionalis-
mi lipu all".¹⁶² Konverentsi toimumise ajal oli
VSDTP-l Lääne-Euroopa linnades 12 sekt-

siooni, neist 6 Šveitsis.¹⁶³ Zürichi sektsiooni
esindas konverentsil Moses Haritonov,¹⁶⁴ Ar-
thur Siefeldti (ka Zifeldt) sõber. See Tallin-
nas sündinud, kuid Odessas üles kasvanud
eestlane¹⁶⁵ oli A.K. agent Lenini juures,¹⁶⁶
tänu kellele jõudsid need andmed Leninist
ja Leninilt Keskülani, mida Moorehead peab
isiklikult üle antuks.¹⁶⁷

Abielu

Ajavahemikus 24. märtsist 14. aprillini sai
teoks A.K. teine reis Stockholm; see, mis toi-
mus Blaubergeri kirjade pärast ja millest on tea-
da kõige vähem, õigemini – mitte midagi.¹⁶⁸

Millalgi enne seda, seega tõenäoliselt vii-
mase kuu aja sees, pärast Viinist naasmist,
mis oli toimunud 24. veebruari eel, oli A.K.

¹⁵⁹ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 6, l. 7.

¹⁶⁰ O. Arens. Aleksander Kesküla, lk. 32.

¹⁶¹ A. S. Kudrjavcev, L. L. Murav'jeva, I. I. Sivolap-Kaftanova. Lenin v Berne I Cjurixe. Pamjatnoe mesta. Izdatel'stvo političeskōj literaturō, Moskva, 1972, lk. 45–49; Vladimir Il'ič Lenin. Biografičeskaja xronika, lk. 325.

¹⁶² J. G. Temkin. Bernskaja konferencija..., lk. 3.

¹⁶³ Samas, lk. 83.

¹⁶⁴ Samas, lk. 43.

¹⁶⁵ F. D. Ašnin, V. M. Alpatov, D. M. Nasilov. Repressirovannaja tjurkologija. Vostočnaja literatura, Moskva, 2002, lk. 110.

¹⁶⁶ Vt. K. Jaanson. See kummaline eestlane, lk. 957–958. Asjaolu, mis on saanud teatavaks tänu Michael Futrellile, ainsale teadlasele, kellele A.K. andis intervjuu ja kellele ta seletas lahti Siefeldti rolli. (Michael Futrell Kaido Jaansonile 27.08.2003) Kuni viimase ajani oli Arthur Siefeldti edasine saatus vähemalt meile siin teadmata. Olin kuulnud, nagu hukkunuks ta millalgi 1930. aastail autoõnnetuses. Ent tundub, et siis saadi Venemaal surma ainult üht moodi. Juhtus, et selle artikli valmimise lõppjärgus saatis Haljand Udam (kellele siinkohal avaldan südamest tänu, sest ise ei oleks ma sellele kunagi sattunud!) kohase koopia raamatust, mis heidab valgust meie rahvuskaaslase edasisele, Taga-Kaukaasias, enamasti Bakuus, kuid ka Tbilisis kulgenud elukäigule ja selle lõpule. Lühidalt oli see järgmine: olnud algul ka parteitööl, kaldus ta üha rohkem teaduse valdkonda, olles 1930. aastate teisel poolel, enne vangistamist, Keele ja Kirjanduse Instituudi direktor. Erinevalt teistest Aserbaidžani mittetürgi päritolu teadlastest oskas ta aserite keelt ja tundis sügavat huvi türgi kultuuride vastu. Kui venelased, juudid ja armeenlased oma türgi kolleegidega suurt läbi ei käinud, siis Siefeldti suhtumine oli teistsugune. Ta vangistati 11. veebruaril 1938. Aasta hiljem, 19. märtsil 1939 Bakuus koostatud meditsiiniline õiend sedastab, et ta oli praktiliselt terve, kõlblik füüsiliseks tööks ja võis taluda elu Põhjas. Sügisel Vladivostokist saadetud kirjas avaldab Siefeldt lootust, et ta saadetakse mingi pehmema kliimaga kohta. Ent surmatunnistus kinnitab, et ta suri 6. detsembril 1939 kohas, mis oli kindlasti Kolõmal, diagnoosiks vanadusnõtrus, kurnatus ja südamepuudulikkus. (F. D. Ašnin, V. M. Alpatov, D. M. Nasilov. Repressirovannaja tjurkologija, lk. 112–118.) See tekst täpsustab ka Lenini teoste kommentaari Siefeldti kohta. (Vt. V. I. Lenin. Polnoe sobranie sočinenij. Tom 49. Pis'ma avgust 1914 – oktjabr' 1917. Izdatel'stvo političeskōj literaturō, Moskva, lk. 634) Esiteks ei surnud ta mitte 1938, vaid siiski aasta hiljem. Teiseks ei kasutanud Siefeldt oma teise nimenä eestlasele mittemidagiütlevat Simumjäs'i, nagu see kommentaar väidab. Simumägi'ga on lood teised. Kas on selles mingi, mulle mõistetamatu vihje?

¹⁶⁷ A. Moorehead. The Russian revolution, lk. 119, 122–123, 126.

¹⁶⁸ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 6, lk. 12–15.

abiellunud.¹⁶⁹ Kuna A.K. oli kindel, et Vene spioonid teda jälgivad, andis Romberg talle ja tema kaasale, noorele šveitslannale passid Alexander Steini ja temaga koos sõitnud Luise Steini, sündinud Bergmann, nimele. Saadik ei vaevunud enam küsimagi, kas ta tohib seda teha, vaid üksnes informeeris sellest Berliini ja palus ka piiriametnikke sellest teavitada. Romberg hoiatas “Steine”, et need passid tuleb neil kas Sassnitzis või Stockholmis loovutada. Nagu juba öeldud, külastas A.K. läbisõidul ka Wilhelmstrasset.¹⁷⁰

Pole võimatu, et naine jäi Stockholmi. Luise Steinist on juttu üksnes minnes, aga naastes enam mitte.¹⁷¹ Ka puuduvad andmed, et ta oleks mais, kui A.K. taas Stockholmi sõitis, kaasas olnud.

Selle reisiga seoses pidas Romberg taas vajalikuks rõhutada, et nagu seni, on ta veendunud, et A.K. näol on tegu absoluutselt lojaalse ja ausa inimesega, kelle peamine mure praegu on, kuidas ta kord saadud 10 000 marka (seega need, mis Reichenau Stockholmis andnud), mida ta vaatleb kui isikliku võlga, tagasi saab maksta ja kes kõhkleb, kas ta võib oma hingele võtta, et ta edaspidi raha saades müüdavaks agendiks ei langeks.¹⁷² Võimalik, et see on vastus mingile järelepärimisele Berliinist, mis ka loogiline, sest nüüd, A.K. püsivamalt Stockholmi siirdudes, hakkavad tema suunas liikuma suuremad rahavood kui seni. A.K. arvestuste kohaselt sai ta sakslastelt kokku 200 000 kuni 250 000 marka.¹⁷³

¹⁶⁹ Naise leidmine võis üksjagu kähku käia, kui see just mingi varasema loo jätk polnud. Igal juhul pidi see teisiti kulgema kui filmilinal. See, et tema naine rikas oleks olnud, oli A.K. vale oma suguvennale (F. Kull. Mäsumehi ja boheemlasi. Esimesi Eesti diplomaate. Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinn, 1996, lk. 170), varjamaks oma rahaallikat, mis inspireeris Toomas Kalli stsenaaristina ja andis Hardi Volmerile võimaluse “Minu Leninites” rea kaadreid teha. Tegelikult oli Luise Bergmann olnud vaene talutüdruk (Willi Gautschi vestluses Kaido Jaansoniga ja Jaak Lõhmusega 25.10.1998).

¹⁷⁰ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 6, lk. 7, 14. Kivina oli ta esinenud juba Baltikumi põrandaalustes ringkondades aastail 1905–1907. Samas on seda nime tema puhul raske nimetada agendinimeks, nagu ka ma ise kahjuks olen teinud. Või tuleb seda teha teatud klausliga. Erinevalt näiteks esseer Ziviniist, kelle puhul ka kõik Saksa diplomaadid ei tohtinud teada, kes tema agendinime Weiss või Blau taga peidus oli, ei olnud Kesküla puhul saladus, kes on Stein. Mõnikord kirjutas ta alla Stein, teinekord jälle Kesküla.

¹⁷¹ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 6, l. 13.

¹⁷² PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 6, l. 7.

¹⁷³ M. Futrell. Northern Underground, lk. 148. A.K. tasub oma võla, seda 300 000 margana, Saksa välisministeeriumile 19. septembril 1923, jättes viimasele protestimiseks aega 11 ½ kuud. (Yale University Library. Manuscripts and Archives. Kesküla Papers. Group 311, box No. 1.) Samal päeval maksis 1 miljon Saksa marka Tallinna börsil 2 Eesti marka ja 50 penni (Päevaleht 20.09.1923). Päevalehe enda üksiknumber maksis 5 marka, päts leiba Eesti poodides 6 marka 50 penni (Päevaleht 7.09.1923). Kuna Kesküla võlg oli alla kolmandiku miljonist, ümmarguselt 90 penni, siis moodustas tema poolt sakslastele tagastatud summa ligikaudu seitsmendiku pätsist leivast. Oletades, et leivapätsid olid tollal umbes samasugused kui tänapäeval, võis see võrrelda näiteks kolme ja poole kannikaga. 6. septembril oli ühe miljoni Saksa marga hind olnud veel 15 Eesti marka, 18. septembril 3 marka. Vaatamata rasketele ajale polnud asjaajamistäpsus sakslasi maha jätnud. Laupäeval, 13. oktoobril teatas Saksa välisministeerium Aleksander Kesküla, et on tema 300 000 marka kätte saanud (Yale University Library. Manuscripts and Archives. Kesküla Papers. Group 311, box No. 1). Sel päeval võrdus üks miljon Saksa marka Tallinna börsil 50 Eesti penniga (Päevaleht 4.10.1923). Võrreldes 10. oktoobriga ei olnud saksa raha väärtus enam muutunud, kuid ka siis juba ostjaid enam ei leidunud (Vaba Maa 11.11.1923). Kuna ma pole numismaatik, ei tea ma, kas Eestis nii väikest raha oligi, mida 1 miljoni Saksa marga eest välja käia. Et sakslaste poolt A.K. antud tähtaja raames mingit protesti ei järgnenud, informeeris Kesküla 1. jaanuaril 1925 Zürichist Saksa välisministeeriumi, et nende vahelised suhted on reguleeritud (Yale University Library. Manuscripts and Archives. Kesküla Papers. Group 311, box No. 1). Saksa pedantsust arvestades võib arvata, et seegi dokument on Weimari Vabariigi arhiivides kusalil hoolikalt tallet. Inflatsioon Saksa maal aga jätkus: 300 paberivabrikut töötasid päevad ja ööd, et vajalikku rahapaberit valmis saada ja 150 trükkikoda trükkisid vahetpidamata rahatähti. 1. oktoobril 1923 maksis ajaleht 100 miljonit marka, kuus nädalat hiljem tuhat korda rohkem: 100 miljardit (W. Ruge. Stresemann. Ein Lebensbild. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965, lk. 74–75). Oleks A.K. veel mõne nädala oodanud, oleks kogu operatsioon talle tükki odavamalt välja kukkunud. “A nice joke,” nagu kirjutab kogu sellest loost Michael Futrell (Kaido Jaansonile 27.08.2003), ainus teadlane, kellele A.K. kunagi pika intervjuu on andnud.

Venemaa V: 3. mai 1915

3. mail edastas Rudolf Nadolny välisministeeriumile¹⁷⁴ Alexander Steini (Kesküla) poolt koostatud märgukirja koopia Venemaa revolutsioonilise korralduse kohta.¹⁷⁵ See on mitmeski mõttes analüüsiv vääriv dokument. Ei Hahlweg ega Zeman pole seda reprodutseerinud. Uurijatest on minu teada Olavi Arens ainus, kes on seda tsiteerinud.¹⁷⁶

Esimene mulje märgukirjast on, et tegu on ülevaatega Vene revolutsioonilistest organisatsioonidest, ent süvenemisel võib seda pidada ka analüüsiks, kas ja kuidas ära kasutada radikaalseid revolutsioonilisi organisatsioone.

Selle sisu on kokkuvõtlikult järgmine. Mõistmaks Venemaa sisepoliitilist olukorda, on põhjaneva tähendusega kaks probleemigrupi: rahvuste probleem ning sotsiaalsed ja poliitiliste reformide probleem. Kusjuures need põimuvad tihedalt teineteisest läbi. Üks põhilisemaid vigu on, et neid mõisteid pole analüüsimisel küllaldaselt lahus hoitud. Üldtuntud mõiste Vene revolutsioon on liiga pealiskaudne Venemaa praktilisel mõjutamisel (mis täiesti võimalik!) väljastpoolt.

Kuigi sotsiaalpoliitilised ja rahvuslikud revolutsioonid teineteist vastastikku mõjutavad, on nende sisemised tendentsid täiesti erinevad. Rahvuslike revolutsiooniliikumiste olemus on detsentraliseerimine. Rahvusrevolutsiooniga ei pea seostuma sotsiaalsed ja poliitilised murrangud. Mida vastupidi, taotleb revolutsiooniliikumine, mis on seadnud eesmärgiks otsesed poliitilised ja sotsiaalsed ümberkorraldused riigis. Rahvuslik revolutsioon on konkreetse riigi vastu. Sotsiaalne revolutsioon

on konkreetse riigi pärast või riigi vastu üldse (anarhism).

Seepärast on side välisvaenlasega sotsiaalrevolutsioonilise partei olemusega vastuolus. Kui selline sotsiaalne või radikaalpoliitiline revolutsioonipartei oma huvide nimel või kahjurõõmust seda teebki, on sellel piirid. "Võimalike üksikute erakordsete juhtide, kes tahavad inimkonda omaenda maa kulul õnnestada, kosmopoliitilised kaalutlused leia... oma piirid.... Niikaua kui nad lüüasaamisteoreetikutena kannatlikule paberile jäävad, võivad nad üsna kaugele minna. Siiski hetkel, mil nad teooriast praktikasse astuvad, on nad jõudnud oma võimete piirini. Selle asemel, et uut pooldajaskonda leida, kaotavad nad suuremalt jaolt endise." Seega on välistatud, et üks tõsiseltvõetav organisatsioon, milline "ainult" [A.K. allakriipsutus] sotsiaalrevolutsioonilisi eesmärke järgib, annaks end vastava maa välisvaenlase käsutusse. Puht sotsiaalrevolutsionääride hulgas pole võimalik liitlasi leida, "millega seoses pole öeldud, et neid üldse kasutada ei saaks," lisab ta siiski lootustandvalt juurde. Mõeldav on kasutada sotsiaalrevolutsioonilisi organisatsioone mõjukate isikute kaudu selle maa vastu. Küll on aga võimalik kasutada rahvuslike organisatsioone, samuti rõhutatud rahvaste sotsiaalrevolutsioonilisi organisatsioone. Neid samuti sidemete loomiseks riigirahvuse puht sotsiaalrevolutsionääridega.

Edasi järgneb ülevaade Vene revolutsioonilistest organisatsioonidest seisuga aprilli keskpaika 1915, algul pahempoolsed, s.t. Lenini fraktsioon, seejärel sotsiaaldemokraatide parempoolsed, ent ka neid ikkagi iseloomustades, võrreldes neid Lenini organisatsiooniga. Lenini organisatsiooni kohta on

¹⁷⁴ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 6, l. 78.

¹⁷⁵ Samas, l. 79–94.

¹⁷⁶ O. Arens. Aleksander Kesküla, lk. 33. Ent paraku on ta teinud seda vigaselt ja puudulikult. Esiteks võib vaelelda ühe lause tõlke korrektsuse üle. "Lenin omab (või valdab) kõige brutaalsemat ja hoolimatumat energiat" kõlaks paremini kui "Lenin on võimeline näitama kõige brutaalsemat ja väsimatut energiat", kuid see võib olla maitseasi. Teiseks on aga üks lause tervikuna välja jäänud ja sellest ei anta punktidega ka kuidagi märku. See on aga sisult küllalt oluline lause. Originaalis kõlab see koht järgmiselt: "Aktivität: Lenin verfügt über die brutalste und rücksichtsloseste Energie. Seine gewissenlose und rücksichtslose Draufgängerei *pealetükkivus* ist ein Seitenstück zur Orient-diplomatie Russlands. Lenin ist ein echter Moskoviter (Nikolai Uljanoff, adeliger Abstammung) (aus dem Süd-Osten des europäischen Russlands)."

öeldud, et see pooldab Venemaa kaotust sõjas ja kodusõda Euroopas. Mõju on sel Venemaal ainult proletariaadi keskel, suurtes tööstusettevõtetes ja suurtes tööstuskeskustes – Peterburis, Moskvast, Kiievis, Jekaterinoslavis. Ja vähemusrahvaste keskel: eestlased (Peterburi, Narva, Tallinn, Pärnu); lätlased (Riia ja mõned emigrandid välismaal); grusiinid ja armeenlased (Bakuu). Lenini tugeva küljena nimetab A.K. tema organisatsioonivõimet: “Range tseentraliseerimine. Suhteliselt parim Vene organisatsioonide seas. Omab imelikul kombel alati raha.” Lenin valdab Kesküla sõnutsi kõige brutaalsemat ja hoolimatumat energiat: “Tema südametunnistuse ja hoolimatu (võiks tõlkida ka sünonüümiga jõhker – K.J.) uljus (või pealetükkivus? – *Draufgänger*, K.J.) on Venemaa idamaise diplomaatia kaasprodukt (viimane sõna võiks olla vist parim, väljendamaks mõtet, mida tahetud öelda – K.J.). Lenin on tõeline moskoviit...”¹⁷⁷ Neis sõnades võib näha ka hoiatust. Seda isegi teadmata, mis tuli. Veelgi rohkem teades, mis tuli...

Mainitud dokumenti pole ilmselt näinud ka Richard Pipes, kes on väljendanud arvamust, et A.K. oli Lenini poolt sakslaste juurde saadetud agent ja et nad kohtusid korduvalt, sest raske on muidu ette kujutada sellist soovitusi.

*

Reedel, 14. mail 1915 väljastas Aleksander Keskülale passi Alexander Steini nimele juba *Auswärtiges Amt*: “Vanus: 33 aastat, kasv: keskmine, juuksed: blondid, silmad: hallikassinised, näokuju: ümar. Erilised tunnusmärgid: ei

mingeid.”¹⁷⁸ 18. mail sõitis ta selle passiga juba Stockholmi suunas, jäämaks sinna nüüd juba püsivamalt.¹⁷⁹ Mõni aeg pärast seda (täpseim võimalik määratlus – mai lõpul) leidis Bernis aset Lenini ja Parvuse ainus teadaolev kohtumine Esimese maailmasõja ajal. Eestlane Arthur Siefeldt oli ainus kolmas, kes on seda kommenteerinud. Kuid ta oli näinud üksnes selle kohtumise algust ja kommenteerinud ainult Lenini sõnade järgi.¹⁸⁰

Kaido Jaanson

(1940)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo erialal (1965), ajalookandidaat (1975), TÜ ajaloo osakonna õppejõud 1972–1995, politoloogia osakonna juhataja ja professor 1995–2000., rahvusvaheliste suhete dotsent alates 2001. Peamine uurimisvaldkond: rahvusvahelised suhted Läänemere regioonis.

¹⁷⁷ PAAA, Wk, 11c, secr., Bd. 6, l. 83.

¹⁷⁸ Yale University Library. Manuscripts and Archives. Kesküla Papers. Group 311, box No. 3.

¹⁷⁹ K. Jaanson. Aleksander Kesküla and Sweden 1914–1918. Scandia 2003 (ilmumas).

¹⁸⁰ M. Futrell. Northern Underground, lk. 173; Z. Zeman, W. Scharlau. The Merchant of Revolution, lk. 189–190.